

Westerse waarden door Shakespeare belicht

ANNALEN VAN HET
THIJMGENOOTSCHAP
jaargang 90 (2002), aflevering I

Thijmgenootschap

vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing

Onder redactie van de wetenschappelijke raad
prof.dr. Paul J.M. van Tongeren (red.-voorzitter)
dr. Gerhard A.M. Beekelaar (red.-secretaris)

Leden

prof.dr. Ilse N. Bulhof
mr.dr. Martin A.J.M. Buijsen
prof.dr. Eelke de Jong
dr. Vincent G.H.J. Kirkels
dr. Yolande Kuin
dr. Palmyre M.F. Oomen
prof.dr. Jan W.M. Osse
prof.dr. Ellen J. van Wolde

Redactiesecretariaat

Huygensweg 14, 6522 HL Nijmegen
e-mail: g.beekelaar@let.kun.nl
www.kun.nl/thijmgenootschap

De *Annalen van het Thijmgenootschap* worden uitgegeven door uitgeverij Valkhof Pers te Nijmegen.

HENK E.S. WOLDRING

Westerse waarden

door Shakespeare belicht

Uitgeverij Valkhof Pers

Henk E.S. Woldring, *Westerse waarden door Shakespeare belicht*
Valkhof Pers, Nijmegen 2002
(Annalen van het Thijmgenootschap, afl. 90.1)

Het Thijmgenootschap, vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing, is opgericht in 1904 en draagt sinds 1947 de huidige naam, geïnspireerd op J.A. Alberdingk Thijm, literator, kunstkenner en cultuurdrager. Deze vereniging van christelijke intellectuelen zet zich in voor wetenschappelijke publicaties met een actueel, levensbeschouwelijk accent. Voor een lidmaatschap zie de laatste pagina.

Bestuur Thijmgenootschap

prof.dr. Henk C. van der Plas, voorzitter

prof.dr. Alfons J.M. Plasschaert, vice-voorzitter

dr. Gerhard A.M. Beekelaar, secretaris

drs. Roland E.C. van der Pluym, penningmeester

drs. Hans J.A.J. Stevens, lid

ISBN 90 5625 131 7

Copyright © 2002 by Thijmgenootschap, Nijmegen

Omslagontwerp en boekverzorging: Brigitte Slangen, Nijmegen

Opmaak: Peter Tychon, Wychen

Omslagillustratie: Henry Woods, *Portia* (1888)

Verspreiding voor België: Maklu Distributie, Antwerpen

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.*

Inhoud

Inleiding 9

- I. Liefde in oorlogstijd 15
  - Groepsdwang* 15
  - Veelzijdige liefde* 17
  - Gedevalueerde liefde* 20
  - Kosmische orde en moraal* 23
  - Persoonlijk inzicht versus groepsmoraal* 27
  - Troje's ondergang nabij* 32

- II. Vriendschap en rechtvaardigheid 36
  - Ware vriendschap en andere vriendschappen* 36
  - Timon van Athene: vele vrienden, maar geen vriend* 38
  - Vrienden en vleiers* 42
  - Vrienden laten zich kennen* 46
  - Veldheer Alcibiades verbannen* 48
  - Athene vervloekt* 52
  - Rechtvaardigheid wint* 55

- III. Strijd om de legitimering van gezag 59
  - Roeping tot politiek leiderschap* 59
  - Eén stad, twee werelden* 64
  - Caius Marcius wordt Coriolanus* 67
  - Coriolanus, verguisde vijand van het volk* 69
  - Moeder en zoon* 73
  - Trots zonder compromis* 77

- Iv. Filosofische achtergronden van politiek handelen 82
Kracht van tradities 82
Julius Caesar, een omstreden heerser 84
De samenzweerders houden raad 87
Dood aan de tirannie 89
Het volk gecorrumpeerd 92
Tirannie van het volk 96
Brutus, filosoof van de Stoa 98
Cassius, een onzekere epicurist 102
Cicero in een sleutelrol 104
- v. Gevende en bezittende liefde 109
Antonijs en Cleopatra: bezittende liefde 109
Voor liefde is de wereld te klein 111
Ook voor machtspolitiek is de wereld te klein 114
Reputatie en concurrentie 117
Antonijs verslagen 119
Vermenging van privaat en publiek 121
Antonijs doodt zichzelf 123
Motieven van zelfdoding 124
- vi. Demonie verduistert deugd 128
Demonie contra demonie 128
Titus Andronicus en de nieuwe keizer 129
Moord en verkrachting 136
Eén hand voor twee zonen 137
Lavinia maakt haar verkrachters bekend 139
Een hoerenjong 140
List contra list 142
Demonie overwonnen 146

vii. De jood als vreemdeling	149
<i>Bedreigd jodendom</i>	149
<i>Minachting en haat</i>	153
<i>Veel gegadigden, één geliefde</i>	155
<i>Het proces tegen Antonio</i>	157
<i>Een tragisch proces – een komische enscenering</i>	160
<i>Schijn van recht</i>	164
<i>Gedegeneerd christendom</i>	166
<i>Onrecht op de plaats van het recht</i>	168

Nawoord 171

Literatuur 173

Dr. H.E.S. Woldring is hoogleraar politieke filosofie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en voor het CDA lid van de Eerste Kamer der Staten Generaal.

Henk E.S. Woldring, Westerse waarden door Shakespeare belicht
Valkhof Pers, Nijmegen 2002
(Annalen van het Thijmgenootschap, afl. 90.1)

Inleiding

Wie kent ze niet – mensen die door reorganisaties hun baan zijn kwijtgeraakt, vanwege privé-omstandigheden hun werk niet aankunnen, in de liefde zijn teleurgesteld of hun partner hebben verloren? Zijn er duistere krachten werkzaam? Niet zelden heeft men het vermoeden dat die duistere krachten aanwijsbaar zijn. Er zijn namelijk mensen die uit jaloezie anderen een hak zetten en soms alle proporties uit het oog verliezen. Mensen kunnen hun macht misbruiken of zelfzucht en nederigheid slinks combineren ten koste van anderen. Er zijn vleiers die zich als vrienden voordoen en die bedriegers blijken. Elk mens vraagt zich wel eens af of zij/hij over voldoende zelfkennis en mensenkennis beschikt om relaties met anderen te kunnen doorzien.

Elk mens kent teleurstelling en verdriet, maar sommigen lijken voor het geluk geboren, terwijl anderen de ene klap na de andere krijgen. Elk mens kent de spanning tussen het goede willen en doen, en het onzichtbare lot dat soms geluk, dan weer tegenslag met zich mee brengt. In die spanning tussen daad en lot kunnen mensen in vertwijfeling raken.

Shakespeare heeft die mensen gekend, hun levensloop beschreven en hun levenslot getekend. Daardoor gaat het in zijn werken niet slechts om abstracte problemen die zich in alle tijden voordoen, maar om herkenbare personen die in verschillende tijden met grote en kleine problemen worden geconfronteerd – problemen waar de één weerstand tegen biedt en de ander in vast loopt. Shakespeare laat zien dat er morele waarden zijn die mensen houvast kunnen geven om weerstand te bieden en dat er gevaren zijn die hen daarbij bedreigen. Ook beschrijft hij

hun innerlijke worsteling om die waarden in praktijk te brengen.

Morele waarden die aan menselijk handelen oriëntatie geven, zijn voor velen tegenwoordig problematisch. Algemeen geldende normen voor menselijk handelen bestaan niet meer. Wat biedt mensen dan wel houvast? Zij zijn in onze tijd op zichzelf aangewezen en op gesprekken met elkaar. Zij oriënteren zich daarbij op bepaalde inhoudelijke waarden als recht en rechtvaardigheid, liefde en vriendschap, waaraan zij argumenten ontleen in discussies en handelingen. Als zodanig hebben die waarden een universele intentie. Waar vinden zij zulke waarden?

Paul Ricoeur verwijst naar culturele tradities waarin waarden bestaan. Mensen die in een bepaalde traditie leven houden die waarden voor waar; zulke waarden hebben voor hen de 'pretentie van waarheid'. Voor de interpretatie van die waarden teren zij op het gedachtegoed dat bestaat binnen een traditie.¹ Weliswaar hebben die interpretaties van waarden niet altijd het laatste woord; men kan die interpretaties kritisch ondervragen, maar vaak redt men zich ermee voor kortere of langere tijd.

Met het oog op de in tradities bestaande waarden en de interpretaties ervan, zal ik enkele toneelstukken van Shakespeare bespreken, waarin wij te maken hebben met de erfenis van vier culturele tradities: de Griekse, Romeinse, joodse en christelijke. Die tradities liggen ten grondslag aan de westerse cultuur, waarin verschillende interpretaties van fundamentele waarden elkaar soms bestrijden, dan weer corrigeren of aanvullen. Het samenkomen van die tradities in de westerse cultuur vormt de samenhang van de te bespreken toneelstukken. Het zal gaan om twee stukken die gesitueerd zijn in de Griekse oudheid, *Troilus*

1 Zie Paul Ricoeur, *Soi-même comme un autre*, pp. 298-309. Ook Theo de Boer, 'Ricoeur en het hermeneutisch tijdperk van de rede', p. 44.

en *Cressida* en *Timon van Athene*, vier stukken die een oud-Romeinse achtergrond hebben, *Coriolanus*, *Julius Caesar*, *Antoniüs en Cleopatra* en *Titus Andronicus*, en een stuk met de late Middeleeuwen/de vroege Renaissance als context, *De koopman van Venetië*.

De waarden die in deze toneelstukken centraal staan zijn: liefde en goedheid, vriendschap en rechtvaardigheid, zelfaanvaarding en zelfkritiek, verantwoordelijkheid en het sluiten van compromissen, gezag en gehoorzaamheid, het bevorderen van de rechtsorde en de ontmoeting met vreemdelingen. Deze morele en politiek-psychologische waarden krijgen in de genoemde culturele tradities verschillende uitwerkingen en de integriteit van die uitwerkingen wordt voortdurend bedreigd. Die bedreiging komt voort uit eigenzinnigheid en groepsdwang, gebrek aan zelfkennis en mensenkennis, vleierij en jaloezie, geborneerde visies, botsing van verantwoordelijkheden en soms demonische haat.

Die bedreiging komt in de genoemde stukken pregnant tot uitdrukking in hun tragisch karakter: er worden personen opgevoerd, die een morele of politiek-psychologische waarde belichamen en die in het nastreven ervan in een situatie terecht komen die op een catastrofe uitloopt; hun streven naar het goede mondt volgens een interne noodzakelijkheid en dus onontkoombaar uit in het tegendeel.² Dit maakt dat de genoemde toneelstukken als tragedies worden getypeerd. Shakespeare's stukken laten de worsteling met die waarden dermate indringend zien, dat bij de lezer als vanzelf de vraag opkomt naar de betekenis van die waarden in haar of zijn levenssituatie. Vandaar de titel van dit boek *Westerse waarden*, waarmee ik bedoel te zeggen dat het gaat om waarden die ook vandaag deel uitmaken van onze menselijke bestaansvoorwaarden.

2 Zie Max Scheler, 'Zum Phänomen des Tragischen', pp. 151-169. Ook Thomas Baumeister, 'Fragmentarische gedachten over tragiek en tragedie in de moderne literatuur', p. 15.

Op de genoemde waarden, de realisering en de bedreiging ervan, zoals door Shakespeare belicht, zal ik filosofisch reflecteren. Anders en indringender dan boeken met abstracte filosofische theorieën, heeft Shakespeare die waarden in de genoemde tradities zodanig gestileerd, dat hij met behulp van zijn verbeelding van de concrete werkelijkheid een bijdrage levert aan de eeuwenoude taak van de filosofie: het zoeken naar waarheid in denken en handelen. Filosofie streeft door middel van analyse, redenering en argumentatie naar waarheid. Literatuur geeft door middel van de creatieve verbeelding van de concrete werkelijkheid uitdrukking aan waarheid. Een filosofische argumentatie is abstract, literatuur verbeeldt het concrete. Filosofie wil bewijzen leveren ten dienste van waarheid, literatuur laat waarheid doorschemeren.³

Wij kunnen toneelstukken, evenals romans en gedichten, typeren als literaire kunstwerken. Politieke gebeurtenissen, morele kwesties, filosofische gedachten en levensbeschouwelijke inzichten worden daarin op een literair-gestileerde wijze tot uitdrukking gebracht. In zo'n kunstwerk stelt de schrijver bepaalde gebeurtenissen in het licht en andere in de schaduw. Hij portretteert zijn helden en hun belagers. Met zijn verbeeldingskracht geeft hij vorm aan zijn kunstwerk. Kortom, hij stileert zijn materiaal als een verbeeldend kunstenaar. In een literair kunstwerk gaat het dus principieel niet om de vraag of de opeenvolging van gebeurtenissen historisch correct is en of filosofische gedachten voldoende uitgewerkt zijn. Door middel van zijn literaire creativiteit en verbeeldingskracht brengt de schrijver een gestileerde werkelijkheid tot stand. Als zodanig is zijn werk te beschouwen als *art in action*.⁴

Met zijn literaire kunstwerk spreekt de schrijver ook tot de verbeelding van zijn lezers en toehoorders. Op die manier krijgt het kunstwerk een plaats in hun actuele

3 Zie Roger Scruton, 'Filosofie, literatuur en waarheid', p. 46.

4 Zie Nicholas P. Wolterstorff, *Art in Action*, p. 3.

leven; het brengt hun gedachten en gevoelens in beweging. Zij geven (vaak verschillende) interpretaties van het kunstwerk, die verbindingen tot stand brengen tussen het kunstwerk en hun leven. Niet dat die interpretaties slechts willekeurig zijn; het gaat altijd om interpretaties van het betreffende kunstwerk, waardoor interpretaties voortdurend kunnen worden ondervraagd. Hoe dan ook, een literair kunstwerk doet iets met de lezers en toehoorders; het raakt hen en zij raken geëngageerd met het kunstwerk dat hen een oriëntatie biedt in hun eigen leven. Meer dan uit eigen ervaringen en levensverhalen van anderen, leert een mens zijn levenslessen uit de werken van grote schrijvers.

Shakespeare is één van hen. Lezers en toehoorders leren de integere realisering van de genoemde morele en politiek-psychologische waarden beter begrijpen, alsmede de bedreigingen en ontsporingen ervan.⁵ Het gevolg is dat de persoon van de lezer of toeschouwer zelf in het geding komt. Hij gaat reflecteren op zijn handelingen en keuzen in de context van alledaagse gebeurtenissen, die niet geheel toevallig noch geheel te voorzien zijn. Zo krijgt het kunstwerk zijn bestemming in het actuele leven van lezers en toehoorders. Ook in relatie tot hen typeer ik een literair kunstwerk als *art in action*.

Dit boek bevat geen literatuur-theoretische analyse van Shakespeare's werken, maar – zoals gezegd – een filosofische reflectie. Het is voortgekomen uit colleges voor filosofiestudenten van de Vrije Universiteit in Amsterdam, waarin ik de genoemde toneelstukken van Shakespeare heb besproken in samenhang met teksten van Aristoteles, Cicero en Machiavelli. Die stukken zijn de meeste studenten vrijwel onbekend. Zij hebben geen tijd meer voor het lezen van de grote schrijvers uit de wereldliteratuur. Zij worden in een korte periode zo goed mogelijk geschoold in

5 Zie Allan Bloom, *Shakespeare's Politics*, p. 3. Ook Theo de Boer, a.w., pp. 38-39.

de technische vaardigheden van hun studie die sterk beroepsgericht is. Het zijn echter bij uitstek grote schrijvers als Shakespeare, die in hun literaire werken, mede vanwege de filosofische inhoud ervan, voor het denken en de persoonlijkheidsvorming van de lezer een onvervangbare betekenis hebben. Teneinde de trefzekerheid, diepgang en literaire schoonheid van Shakespeare's formuleringen tot uitdrukking te laten komen, zal ik hem vaak en uitgebreid (in vertaling) citeren.⁶

6 Ik maak gebruik van William Shakespeare, *Verzameld werk*, vertaald door Willy Courteaux; zie onder: Literatuur. Veel dank ben ik verschuldigd aan uitgever Pelckmans te Kapellen, die mij toestemming gaf uitgebreid uit dat *Verzameld werk* te citeren.

HOOFDSTUK I

Liefde in oorlogstijd

Groepsdwang

In de tegenwoordige westerse samenleving is de gedachte gangbaar dat mensen persoonlijk verantwoordelijk zijn voor hun handelingen. Ook al houdt men rekening met de sociale omstandigheden die individuele handelingen beïnvloeden, de persoonlijke verantwoordelijkheid staat hoog genoteerd. Anderzijds kan het handelen van individuele mensen niet of nauwelijks veranderingen teweeg brengen in die maatschappelijke beïnvloeding. Indien men zulke veranderingen wil realiseren, dan is gemotiveerd, gezamenlijk en volhardend optreden een noodzakelijke voorwaarde. En dan hebben we democratische samenlevingen voor ogen. Kortom, individuele mensen en de gemeenschappen waarin zij leven zijn onverbrekkelijk met elkaar verbonden. Indien men één van beide verzelfstandigt, doet men afbreuk aan het inzicht in de gecompliceerde relaties tussen die twee – relaties die dikwijls door spanningen worden gekenmerkt.

In totalitaire samenlevingen zijn de mogelijkheden om een beroep te doen op persoonlijke verantwoordelijkheid nagenoeg afwezig. Toch aanvaarden wij het *'Befehl ist Befehl'* tegenwoordig niet meer als een afdoende rechtvaardiging of verontschuldiging voor misdaden die individuele mensen hebben begaan in opdracht van leiders van een onderdrukkend regime. Het is echter niet alleen moeilijk om tegen een meerderheid in te gaan, maar ook om een persoonlijke verantwoordelijkheid te dragen voor handelingen die men in een totalitaire samenleving verplicht is uit te voeren. In zulke samenlevingen bestaan voor het niet volgen van voorgeschreven plichten slechts weinig alterna-

tieven: in het gunstigste geval boycot of verbanning, maar in de meeste gevallen gevangenis- of doodstraf. Met een beroep op een persoonlijke verantwoordelijkheid komt men in die samenlevingen niet ver. Er zijn wel burgers die de morele moed hebben onopvallend verzet of sabbotage te plegen. De ervaring van liefde, het besef van goedheid en waarheid en het streven naar rechtvaardigheid zijn in hen nog niet gestorven. Veel anderen zien echter geen mogelijkheden om nog iets van die waarden te realiseren, hetzij omdat zij de morele moed hebben verloren hetzij omdat zij zich niet meer laten aanspreken op die waarden en zich ervoor afsluiten. Zij zijn zich dermate bewust van het feit dat zij leven in een dwingend politiek verband en van de hen opgelegde verplichtingen, dat zij met wegcijfering van hun persoonlijke verantwoordelijkheid voldoen aan de verwachtingen van het totalitaire regime.

Toch gebeurt het soms dat leidinggevendenden in een samenleving op grond van bepaalde argumenten tot afwijkende persoonlijke beslissingen komen. Zulke beslissingen brengen echter onvermijdelijke conflicten met zich mee, niet alleen in totalitaire regimes, maar in elke groep met een sterke groeps Moraal. Indien de structuur van zo'n groep zich niet leent voor ingrijpende veranderingen, heeft de individuele mens slechts de keus tussen zich neerleggen bij de verwachtingen van de meerderheid of een veroordeling door die meerderheid.

De nijpende vraag naar de integriteit van goedheid en rechtvaardigheid is aan de orde in de tragedie *Troilus en Cressida*, die als achtergrond heeft de Trojaanse oorlog in de dertiende eeuw voor het begin van onze jaartelling. Volgens de overlevering heeft de Trojaanse prins Paris de echtgenote van de koning van Sparta, Helena, geschaakt. De Grieken, onder leiding van hun opperbevelhebber Agamemnon, hebben gezworen zich te wreken en Troje te verwoesten.¹ Het moreel van het Griekse leger is echter niet zoals het behoort te zijn: de orde in het leger is namelijk niet in overeenstemming met wat genoemd wordt de

‘kosmische orde’ of de ‘orde van de natuur’. Ook in het Trojaanse kamp wordt gesproken over de orde van de natuur in relatie tot rechtvaardig handelen. Hector probeert op grond van argumenten tot een zelfstandige en integere oordeelsvorming te komen, die afwijkt van de meerderheid van de Trojaanse leiders. Dat heeft hij geweten! Zij dwingen hem zijn inzichten ondergeschikt te maken aan de groepsbelangen.

Veelzijdige liefde

De hele oorlog is begonnen om het schaken van Helena, die zich door prins Paris graag heeft laten schaken. Zij is haar echtgenoot ontrouw geworden en slaapt met Paris, maar haar wellustige liefde is veelzijdig. Iedereen in het Griekse kamp weet dat. Ook de Trojanen weten het, zelfs Paris. En de oorlog gaat maar door en duurt al zeven jaar. De Griekse veldheer Diomedes zegt bij een ontmoeting met Paris over haar:

Ze is bitter voor haar land. Luister, vriend Paris,
Voor elke druppel van haar hoerenbloed
Verloor een Griek zijn leven; voor elk greintje
Gewicht van haar bezoedelde en verrotte lijf
Viel een Trojaan; ... (I V, 1)

- 1 Shakespeare heeft zijn *Troilus en Cressida* (geschreven tussen 1601 en 1603, gepubliceerd in 1609) waarschijnlijk ontleend aan *Troilus and Creseyde* van Geoffrey Chaucer en aan de Engelse vertaling van zeven boeken van Homerus' *Ilias* door George Chapman (beide verschenen in 1598). Ook heeft hij kennis kunnen nemen van Latijnse schrijvers als Ovidius, Seneca en Vergilius, die in zijn tijd, de tijd van de Renaissance, populair waren. Die literatuur lijkt hem te hebben beïnvloed, waar hij in een Griekse context bijvoorbeeld de Romeinse oppergod Jupiter (de god van recht, eed en moraal) en de Romeinse geluugodin Fortuna (die ook staat voor onbekende natuurkrachten, lot of toeval) opvoert. Zie Charles and Michelle Martindale, *Shakespeare and the Uses of Antiquity*, pp. 94-96.

Helena is echter niet de hoofdpersoon in dit stuk. Het gaat om Troilus en Cressida. Troilus is de jongste broer van Paris, maar hij vindt het niet de moeite waard om te vechten voor de geschaakte Helena. Bij het horen van het oorlogsgeweld in de verte zegt hij:

Stil, rauwe klanken, stil, vervloekt geschetter!

Dwazen aan beide kanten! Helena

Moet onbeschrijflijk mooi zijn, dat ge aldus

Haar elke dag wilt verven met uw bloed.

Ik kan niet vechten om zo'n beuzeling,

De reden is te sjofel voor mijn zwaard. (1, 1)

Belangrijker is nog dat hij in beslag wordt genomen door zijn verliefdheid voor Cressida. Tegen Pandarus, een oom van Cressida, zegt hij: 'Wat zou ik vechten buiten Trojes wallen, / Ik die zo'n strijd voel woeden in mijn borst?' (1, 1).

Troilus heeft helemaal geen zin om naar het slagveld te gaan, maar de Trojaanse veldheer Aeneas weet hem over te halen. Wanneer de strijd voor die dag ten einde is, keren de Trojaanse strijders terug naar de burcht van koning Priamus. Daar is Pandarus in gesprek met zijn nichtje Cressida. Hij probeert erachter te komen wat zij voor Troilus voelt. Hij prijst Troilus boven zijn oudste broer Hector die bekend staat als één van de moedigste en meest onverschrokken strijders van Troje. Hij suggereert dat Helena verliefd is op Troilus. In dit verband merkt René Girard op, dat Shakespeare een feilloos inzicht heeft in de 'mimetische begeerte'. Dat wil zeggen dat een menselijke begeerte niet vanuit zichzelf gericht is op een specifiek object, maar dat mensen datgene begeren dat door het verlangen van een ander als begerenswaardig wordt voorgesteld. Uit de mimetische begeerte, het nabootsend en zich toeëigenend verlangen, ontstaat noodzakelijkerwijs een rivaliteit met de ander. De suggestie van Pandarus dat Helena verliefd is op Troilus, kan voor Cressida prikkelend zijn: die suggestie kan door haar worden nagebootst in de wens zelf begeerlijk voor Troilus te zijn.²

Pandarus en Cressida kijken naar de langskomende sol-

daten en Pandarus zegt tegen zijn nichtje vooral op Troilus te letten. Eerst komen Hector, Paris, Helenus en Deiphobus. Als Troilus voorbijkomt, zegt Pandarus: ‘O dappere Troilus! Bekijk hem goed, nichtje, kijk hoe zijn zwaard vol bloed zit! En zijn helm is meer behakt dan die van Hector! En hoe hij kijkt, en hoe hij loopt! O, wat een prachtknaap! En nog geen drieëntwintig!’ Cressida is echter op haar hoede en antwoordt:

Arm meisje dat niet weet dat voor een man
Slechts kostbaar is wat hij niet krijgen kan.
Geen vrouw heeft ooit ervaren dat de minne
Door een geschonken gunst aan gloed kan winnen.
Geen liefdeboek waarin de spreuk ontbreekt:
‘Geef toe, de man beveelt; wijs af, hij smeekt.’
Hoewel mijn hart met liefde is vervuld,
Wordt niets daarvan ooit door een blik onthuld. (1, 2)

Cressida is intelligent; zij doorziet haar situatie en zij begrijpt welke beperkingen zij zich als vrouw moet opleggen. Zij is niet van plan zich gemakkelijk aan haar geliefde te geven. Naar de interpretatie van Girard houdt zij rekening met de mimetische aard van de mannelijke begeerte. Zij wil haar liefde niet openlijk laten merken, maar zij gedraagt zich wel zo dat zij begerenswaardig is. Daarmee wakkert zij Troilus’ begeerte aan.³

Cressida kan haar strategie echter niet volhouden. Wanneer Troilus haar even later ontmoet, bekent zij: ‘Prins Troilus, vele trage maanden lang / Heb ik van je gehouden, dag en nacht’ (111, 2). Als Troilus vraagt waarom hij haar zo moeilijk kon winnen, antwoordt Cressida:

Zo scheen het, maar ik was gewonnen, prins,
Bij de eerste blik die ooit – vergeef me, prins,
Als ik te veel zeg, speel je voor tiran.

- 2 René Girard, *Shakespeare. Het schouwspel van de afgunst*, p. 171. Zie P.E.L. Janssen, *Geweld als oorsprong van de samenleving*, pp. 3, 10-14.
- 3 René Girard, a.w., p. 175.

Ik houd van je, maar nu nog niet zo veel
Dat ik 't niet af kan schudden – nee, ik lieg.
(...)

Ik praat mijn mond voorbij. Wie blijft ons trouw
Wanneer we onszelf zo achteloos verraden? (III, 2)

Troilus prijst haar wijsheid, waarop Cressida niet zonder zelfkennis zegt: 'Ik toon misschien meer sluwheid, prins, dan liefde / En sprak zo roekeloos om jou te vangen'.

Gedevaleerde liefde

Intussen is Cressida's vader, de Trojaanse priester Kalchas, overgelopen naar de Grieken. Hij wil zijn dochter Cressida graag bij zich hebben en doet Agamemnon het voorstel de door de Grieken gevangen genomen Trojaanse veldheer Antenor vrij te laten in ruil voor zijn dochter. Agamemnon is bereid Kalchas voor zijn overlopen te belonen en hij stemt met het voorstel in. Nadat ook de Trojaanse koning Priamus het voorstel heeft aanvaard, stuurt hij zijn veldheer Aeneas naar het huis van Cressida. Zij verzet zich tegen de ruil: 'Noem Cressida de kroon van alle valsheid / Als ze ooit Troilus verlaat!' (IV, 2). Troilus beseft dat hij geen keus heeft en hij laat Cressida gaan. Hij weet dat zij in het Griekse kamp veel minnaars kan krijgen. Jaloezie en mimetische begeerte geven hem in tegen haar te zeggen: 'Wees trouw van hart, dan zie 'k je weldra weer' (IV, 4).⁴ Wetend aan welke gevaren hij dan bloot zal staan, vervolgt hij: 'Dan wordt gevaar mijn vriend. Draag deze mouw'. De mouw die met knopen aan zijn mantel vastzit maakt hij los en hij geeft haar die mouw als liefdespand, het bewijsstuk van zijn belofte van trouw.

Diomedes brengt Cressida in het Griekse legerkamp, waar Agamemnon haar met een zoen begroet. Ook de andere veldheren zoenen haar en zij laat het zich zonder tegenzin welgevalen. De Griekse veldheer Ulysses, die

4 Zie René Girard, a.w., pp. 177, 184.

ook op andere momenten mensenkennis blijkt te hebben, doorziet haar:

Bah! wat een meid!

Aan haar spreekt alles, ogen, wangen, lippen,
Ja zelfs haar voeten; wulpsheid staart naar buiten

Uit al haar leden en uit elk gebaar. (1 v, 5)

Wanneer later ter gelegenheid van een tweegevecht tussen de Trojaan Hector en de Griek Ajax ook Troilus in het Griekse kamp is, maakt hij van de gelegenheid gebruik de tent van Cressida te vinden. Hij vraagt daarbij de hulp van Ulysses, die hem een tent wijst waar Diomedes feest viert uit verliefdheid voor Cressida.

Als de nacht gevallen is, volgen Ulysses en Troilus de gangen van Diomedes. Hij gaat naar de tent van Kalchas en vraagt naar zijn dochter. Ulysses en Troilus zien dat Cressida de wang van Diomedes streelt, zij vraagt hem haar te vertrouwen. Hij wil haar wel vertrouwen, maar op voorwaarde dat zij hem voor de zekerheid een pand geeft. Dan geeft zij hem de mouw, het liefdespand van Troilus. Denkend aan Troilus neemt zij de mouw echter terug, maar Diomedes pakt die van haar af. Cressida: ... 'wie dit rooft, ontrooft mij ook mijn hart'. Diomedes: 'Je hart was al van mij; dit moet het volgen.' Als zij niet wil zeggen van wie die mouw afkomstig is, zegt Diomedes: 'Ik draag het morgen op mijn helm, tot smaad / Voor hem die het niet waagt het weer te eisen' (v, 2).

Troilus kan niet geloven wat hij heeft gehoord en gezien. Is zij de Cressida zoals hij haar dacht te kennen? Hij zweert zich te wreken op Diomedes. Hoewel Girard terecht wijst op Troilus' jaloezie, is zijn interpretatie van Cressida's oprechte liefde voor hem en zijn onverschilligheid ten opzichte van haar niet overtuigend.⁵ Alfons Van Impe

5 Zie René Girard, 'The Politics of Desire in *Troilus and Cressida*', pp. 188-209. Zie ook Valerie Traub, *Desire Anxiety*, pp. 71-76. Ook Elizabeth Freund, 'Ariachne's broken woof', p. 26.

merkt dan ook op dat Girard de mimetische begeerte gebruikt als ‘een sleutel, die op alle deuren moet passen, ook al moet hij het slot forceren. (...) Niet alles kan dus onder mimetische begeerte worden gerangschikt’.⁶

De volgende dag vindt een tweegevecht plaats tussen Troilus en Diomedes, waarin Diomedes de sterkste blijkt te zijn. Hoewel Troilus heeft verloren, typeert de menskenner Ulysses zijn karakter als volgt:

Priamus' jongste zoon; een echte ridder;
Niet rijp nog maar onwankelbaar in trouw;
Met daden sprekend, daadloos met zijn tong;
Niet gauw vertoornd; vertoornd, niet gauw gepaaid;
Zijn hart zoals zijn hand open en gul:
Hij geeft wat hij bezit, toont wat hij denkt;
Maar geeft slechts als verstand zijn mildheid leidt
En tooit met woorden geen onrein idee;
Zo koen als Hector, maar gevaarlijker;
Want Hector laat, in toorn ontvlamd, zich vaak
Vermurwen, maar als de andre op 't slagveld woedt,
Is hij wraakzucht'ger dan jaloerse liefde.
Zijn naam is Troilus, en men bouwt op hem

Een tweede hoop, niet minder stoer dan Hector. (IV, 5)

Hoewel van karakter nog niet volgroeid, is Troilus recht door zee. Volgroeid is Cressida in haar vermogen in vele liefdesbochten te kunnen. Zegt Pandarus tegen haar dat een man nooit weet waar zij zich zal verstoppen, dan antwoordt zij: ‘Achter mijn rug om mijn buik te verdedigen; achter mijn vernuft om mijn deugd te bewaren; achter mijn masker om mijn schoonheid te beschermen; en achter u, zodat u dat alles kunt verdedigen. Zo verweer ik me en houd ik op duizend manieren de wacht’ (I, 2).

Verscheidene auteurs noemen ‘oorlog en liefde’ het thema van *Troilus en Cressida*. Dat thema zegt echter te weinig. Het tragische van de oorlog is dat Helena, om wie de oorlog is begonnen, zwelgt in haar wellustige liefde en

6 Alfons Van Impe, *Shakespeare: ook nog filosoof?*, p. 55.

dat de oorlog met zijn vele slachtoffers duur wordt betaald. Een ander tragisch kenmerk van de oorlog is de overdracht van Cressida aan de Grieken. Die overdracht heeft een metaforische betekenis: Cressida is een ruilobject op de 'markt' van de oorlog. Haar trouweloosheid draagt ertoe bij dat de oorlog voortgaat en uit het voortgaan van de oorlog blijkt dat haar marktwaarde gering is. Het thema van dit toneelstuk kan beter worden getypeerd als: wellustige liefde (tussen Paris en Helena) leidt tot oorlog en de oorlog brengt instabiele liefde voort of liefde zonder trouw (Troilus en Cressida). Hoeveel er ook over liefde wordt gesproken, zij heeft op de oorlogsmarkt een gedevalueerde waarde gekregen.⁷ En ondanks de voortgaande oorlog, wordt over politiek helemaal niet gesproken. Politieke beraadslagingen vinden niet plaats. Ook het volk speelt geen enkele rol. Zowel aan Griekse als aan Trojaanse kant zijn alleen legeraanvoerders met elkaar in gesprek.

Kosmische orde en moraal

Aan Griekse zijde spreekt Agamemnon zijn veldheren toe. Hij constateert dat na zeven jaar oorlog Troje nog niet verwoest is. Hij wil niet bij de pakken neerzitten en vraagt:

Waarom dan, vorsten, kijkt ge rood van schaamte

Naar onze daden, en beschouwt ge als schande

Wat een langdurige beproeving is

Waarmee de grote Jupiter de moed

En de volharding van de mens wil toetsen? (1,3)

Laf noemt hij het zich bij het noodlot neer te leggen. Zijn veldheer Nestor valt hem bij: 'De slag van 't Noodlot is de ware toetssteen / Die 's mensen kracht beproeft'. Een andere veldheer, Ulysses, zegt – met een nauwelijks verholen kritiek op Agamemnon – in het vervolg van dit gesprek:

7 Zoals Claudio zegt (in Shakespeare's *Veel drukte om niets*, 11, 1): 'In ieder ander ding is vriendschap trouw, / Maar niet in liefdedienst en liefdehandel'.

Troje, onverwoest nog, ware allang gevallen
En 't zwaard van Hector had geen meester meer,
Als iets belangrijks 't niet verhinderd had:
Men heeft de regel van 't gezag verwaarloosd.
Zie, zoveel holle Griekse tenten als
Op deze vlakke staan, net evenveel
Holle partijen zijn er. Als de veldheer
De bijenkorf niet is, waar elke gaarder
Het zijne brengt, dan komt er ook geen honing.
Als rang een masker draagt, kan ook het slechtste
Dat zich aldus vermomd heeft edel schijnen.
De sterren, het heelal, dit middelpunt
Eerbiedigen steeds rang, voorrecht en plaats,
Bestendigheid, loop, jaargetijde, vorm,
Taak en gewoonte: al wat orde heet.
(...)

Maar als nu de planeten
In wilde en ordeloze warr'ling zwerven,
Wat plagen, voortekens en muerij,
Wat woeden van de zee, wat aardbeving,
Wat windgeraas, angst, gruwlen, ommekeer
Verwrikken, kraken, scheuren en ontwortlen
De eendracht en gehuwde rust der staten
Dan uit hun bodem! Wordt rangorde geschokt,
De ladder naar elk edel doel, dan wordt
Elk handlen ziek. (1, 3)

Agamemnon vraagt wat te doen en Ulysses antwoordt dat andere veldheren, Achilles en Patroclus, geen strijd lust hebben en de spot drijven met Agamemnon. Diens klacht dat Troje na zeven jaar nog niet is verwoest, wordt door Ulysses duidelijk beantwoord: het ligt aan onszelf en met name aan Agamemnon die tekortschiet in leidinggeven. De orde in het leger is zoek. Veel tenten zijn leeg, het moreel is laag en de veldheren Achilles en Patroclus ondermijnen de legerleiding. Agamemnon spreekt over Jupiter die de Grieken op de proef stelt, maar Ulysses is van mening dat deze god van recht en moraal moet worden

geëerbiedigd. Dan, en alleen dan, kan het leger zijn kracht herwinnen, ruggegraat tonen en het noodlot als een uitdaging aanvaarden. Als een rationalistisch filosoof houdt Ulysses Agamemnon de idee van een kosmische orde voor: een universele orde die hemel en aarde, goden en mensen bij elkaar houdt en die de loop van zon en maan, aarde en planeten, de opeenvolging van seizoenen en de hiërarchie van rangen en posities van mensen bepaalt.

Het woord 'kosmos' impliceert in die tijd de idee van een systematische eenheid, waarin een verscheidenheid van 'elementen' is samengevoegd en geordend. Die orde heeft de prescriptieve betekenis van een goede orde in samenleving en leger.⁸ Wie die orde niet eerbiedigt, laat geweld gelden boven recht en verkiest anarchie boven discipline. Orde, recht en discipline staan in dit verband voor de stabiliteit en het voortbestaan van een politiek en militair systeem. Als orde, recht en discipline worden aangetaast en verbrokken, ontstaan er tussenmenselijke rivaliteiten en conflicten. Waar orde, recht en discipline worden gehandhaafd, zullen conflicten niet altijd afwezig zijn, maar worden ze wel minder destructief.⁹

De Grieken zijn in de oorlog niet succesvol gebleken en hun staat groot onheil te wachten, als Agamemnon de orde in het leger niet herstelt. Ulysses wil met zijn rationalistische beschouwing over een kosmische orde aan de legerorde een basis verschaffen, teneinde de oorlog voort te zetten en te winnen.

Ook aan Trojaanse zijde wordt over de kosmische orde gesproken. De komst van een Griekse gezant confronteert

8 Zie Charles H. Kahn, *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*, pp. 219-230.

9 Zie René Girard, a.w., p. 232. Shakespeare verwoordt regelmatig de gedachte dat leven volgens de natuur en haar wetten betekent leven in harmonie met de natuur. Zie Alfons Van Impe, a.w., pp. 98-99.

de Trojanen opnieuw met de eis van de Grieken Helena terug te geven. Hector vreest de Grieken niet, maar vraagt zich af of Helena de kosten van de oorlog waard is. Op grond van twijfel komt hij tot zichzelf. Hij wil handelen overeenkomstig redelijk inzicht in de orde van de natuur.

Zorgeloze zekerheid

Maakt vrede ziek; maar stille twijfel is

Een baken voor de wijze, een vlaswiek die

De wonde zuivert. Laat Helena vertrekken. (11,2)

Troilus voegt Hector verontwaardigd toe, dat de eer van hun vader Priamus niet kan worden gemeten aan angst en rede. Zijn broer Helenus kiest aanvankelijk partij voor Hector en verwijt Troilus: 'Moet onze vader / Zijn heersersambt op zwakke reednen bouwen / Omdat jij er geen hebt die 't hem beveelt?' Troilus vindt zijn broer een 'man van droom en slaap' en antwoordt dat het verstand wel op de vlucht gaat voor het zwaard. Paris kiest de kant van Troilus, maar Hector vindt dat Helena de kosten van het onderhoud nog niet eens waard is en hij vervolgt:

Paris en Troilus, dat is fraaie taal;

Je hebt de zaak en het geschil besproken –

Maar oppervlakkig, zoals jongelui

Die Aristoteles niet rijp acht voor

De studie der moraalfilosofie.

De aangevoerde reednen leiden meer

Tot hete hartstocht van het koortsig bloed

Dan tot een onbevangen onderscheiden

Van recht en onrecht. Want genot en wraak

Zijn dover nog dan adders voor de stem

Van 't helder oordeel. De natuur verlangt

Dat ieder eigenaar het zijne krijgt:

Welk recht wordt door de mensheid méér erkend

Dan 't recht dat elke man heeft op zijn vrouw?

Wordt die natuurwet dan verkracht door hartstocht

En overtreden door die grote geesten

Die met verdoofde wil hun wellust volgen,

Dan heeft toch elke staat waar orde heerst

Een wet om al die driften in te tomen
Die ongehoorzaam en weerbarstig zijn.
Is Helena de vrouw van Sparta's koning –
En dat zij 't is weten wij allemaal –
Dan eisen die morele wetten van
Natuur en staat met luide stem, dat wij
Haar laten gaan. (11, 3)

Hector besluit echter als volgt: 'Maar niettemin, / Mijn
vuur'ge broeders, neig ik naar u over / In uw beslissing
Helena te houden; / Het is een zaak waaraan de waardig-
heid / Van elk van ons en allen samen vasthangt'. Troilus:
'Dat is het merg en leven van de strijd. / Als eer niet onze
harten méér deed gloeien / Dan de bevrediging van onze
toorn, / Dan wenste ik niet dat nog één druppel bloed / Om
haar gestort werd.'

Persoonlijk inzicht versus groepsmoraal

Ulysses en Hector willen op grond van redelijk inzicht in de orde van de natuur duidelijk maken dat er ook een sociale en morele orde bestaat. Ulysses wil dat Agamemnon zijn gezag herstelt en krachtig leiding geeft. Hector is van mening dat Helena terug moet naar haar echtgenoot. Hij wijst zijn broers Paris en Troilus terecht, omdat zij zich volgens hem laten leiden door hartstocht en niet door redelijk inzicht in wat goed en rechtvaardig is. De strekking van het betoog van Ulysses en dat van Hector is als volgt te verwoorden: 'Al wat natuur geschapen heeft is goed, / Mismaakt is enkel een ontaard gemoed'.¹⁰

Tegen de tijdrekening in verwijst Hector naar Aristoteles (die bijna achthonderd jaar na de Trojaanse oorlog leefde). Waarschijnlijk heeft Shakespeare gedacht aan Aristoteles' *Ethica Nicomachea*, waarin wordt betoogd dat jonge mensen geen geschikte toehoorders zijn van lessen in de politieke filosofie; zij zijn nog te onervaren in de praktijk

10 Shakespeare laat die woorden zeggen door Antonio in *Drie koningenavond* (111, 4).

van het leven. Bovendien zijn zij geneigd zich door hun hartstochten te laten meeslepen. Politieke filosofie is volgens Aristoteles alleen goed besteed aan mensen die hun hartstochten en daden weten te beheersen naar het inzicht van de rede.¹¹

Hectors verwijzing naar Aristoteles en zijn filosofische en morele argumentatie zijn uiteraard problematisch in de tijd van de Trojaanse oorlog. Hij komt tot de conclusie dat Helena terug moet. Met zijn argumentatie wil hij tot een beter moreel handelen komen dan zijn broers. Indien hij zijn standpunt zou willen handhaven, dan zou hij zich echter moeten bevrijden uit de kluisters van de militaire en morele verplichtingen die de Priamus-clan hem oplegt en die volgens de leden van de clan ook verankerd liggen in de orde van de natuur en de wil van de goden. En tegen die verplichtingen kan zijn betoog niet op. Van een individuele ethische bezinning kan in de Trojaanse tijd nog geen sprake zijn. Hector moet wel falen en hij kiest uiteindelijk dan ook voor de eer en roem van de clan, die verplichtend voor hem zijn.

In die oud-Griekse samenleving hebben de belangrijkste oordelen die over iemand geveld kunnen worden betrekking op de wijze waarop hij zijn taken vervult. Menselijke handelingen worden gewaardeerd naarmate zij de verplichtende moraal van de samenleving eerbiedigen en verwerklijken. Voor de vervulling van de functie van koning, veldheer of soldaat zijn bepaalde hoedanigheden noodzakelijk, die worden samengevat in de kwalificatie 'agathos' als uitdrukking van iemands 'aretè'.

Het Griekse woord *agathos*, dat we met 'goed' kunnen vertalen, is in die tijd een predicaat dat verbonden is aan de prijzenswaardige rol van een homerische legeraanvoerder. Zijn kwaliteiten zijn: moed, kracht, rijkdom en een hoge geboorte. Omdat mensen met die kwaliteiten voor het voortbestaan van een samenleving noodzakelijk zijn, wor-

11 Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1, 3, 1095a1-10.

den zij aangeduid met en positief gewaardeerd als *agathos*. Omdat het voortbestaan van de samenleving in het geding is, spelen in het tonen van moed iemands persoonlijke bedoelingen uiteindelijk geen rol; het gaat om de moed die leidt tot succes. Arthur Adkins zegt het als volgt: 'Om *agathos* te zijn moet men dapper, vaardig en succesvol zijn in oorlogs- en vreedestijd; en men moet de rijkdom en (in vreedestijd) de vrije tijd hebben, die zowel de noodzakelijke voorwaarden voor de ontwikkeling van die vaardigheden zijn als de natuurlijke beloning voor de succesvolle uitoefening ervan'.¹²

Het woord *agathos* heeft in die tijd dus niet betrekking op een morele beoordeling van de handelingen van een individu als goed of slecht, maar op de karakterisering van iemands kwaliteiten in een samenleving die een bepaald gedrag voorschrijft en oplegt. Iemand die als zodanig *agathos* is, bezit en toont *aretè*: 'de kwaliteiten die een samenleving het meest nodig heeft, die zij derhalve het hoogst waardeert en die in de beoordeling van iemand of zijn handelingen voorrang hebben boven kwaliteiten die een samenleving minder nodig heeft'.¹³ Vandaar het beroep van Ulysses op Agamemnon en van Troilus op Hector: zij moeten *agathos* zijn en *aretè* tonen.

Woorden als *agathos* en *aretè* verwijzen naar en vooronderstellen een (nauw met elkaar verweven en niet scherp te onderscheiden) kosmische orde, een goede maatschappelijke orde en een daarbij behorende hiërarchie van rangen en posities. Die hiërarchie bepaalt de kwaliteiten die mensen voor de vervulling ervan worden toegeschreven. Zij die buiten die maatschappelijke orde vallen, maken geen deel uit van haar morele orde. Het omgekeerde geldt echter ook: zij die tot de morele orde behoren, maar haar geweld aandoen, vallen buiten de maatschappelijke orde. Daarom

12 Arthur W.H. Adkins, *Merit and Responsibility*, pp. 32-33.

13 Arthur W.H. Adkins, *Moral Values and Political Behaviour*, p. 15.

zal een homerische held handelingen vermijden die in de ogen van zijn clan-leden voor hem een schande zijn en die zijn schaamte oproepen. Opkomen voor eigen inzicht en eigen mening die afwijken van de moraal van een groep, kan in die tijd niet bestaan. Daarom kan Shakespeare's beschrijving van het gedrag van Hector voor die tijd als excentriek worden beschouwd.¹⁴

Indien Hector zijn argumentatie had volgehouden, was het onherroepelijk op een breuk uitgelopen met de clan. De clan had hem verstoten en hij had de schuld van die breuk op zich geladen. In die tijd wordt menselijke schuld in een ontisch perspectief geplaatst: verstoring van de bestaande orde, waarvoor de mens met zijn ondergang moet boeten. Men weet zich schuldig aan het onheil dat volgt op een verkeerde daad en op alles wat inbreuk maakt op het bestaande recht en de bestaande orde. De goden zijn nooit verantwoordelijk voor de handelingen van mensen, maar de straf van de goden zal hen treffen.¹⁵ Lot en daad, schuld en straf zijn motieven die doorklinken bij Hector en die hem van mening doen veranderen.

Tenslotte geeft Hector dan ook toe, dat met het terugsturen van Helena de eer van de Trojaanse clan in het geding is. Bovendien zouden de doden dan voor niets zijn gestorven. Hector spreekt aanvankelijk overeenkomstig zijn redelijk inzicht in de orde van de natuur, dat tot een persoonlijke en integere standpuntbepaling leidt, maar hij kiest tenslotte voor de rede van de clan en haar opvatting over de orde van de natuur. Hij toont aanvankelijk redelijk inzicht in de orde van de natuur, dat de hartstochten moet beheersen. De eenheid met zijn broers en hun opvattingen over de heroïsche eer van de clan dwingen hem tenslotte

14 Zie Charles and Michelle Martindale, a.w., pp. 102-103. Ook Alasdair MacIntyre, *Geschiedenis van de ethiek*, pp. 11-25.

15 Zie Arthur W.H. Adkins, *Merit and Responsibility*, p. 12-14, 38. Ook Reinout Bakker, *Lot en daad, geluk en rede in het Griekse denken*, p. 13-19.

tot een andere keus.¹⁶ Hij moet wel toegeven aan de groepsdwang waarover ik in het begin van dit hoofdstuk schreef.

Hierin, zegt Jan Kott, ligt de ironie en de wijsheid van *Troilus en Cressida*.¹⁷ De ironie is dat van de wijsheid van redelijk inzicht niets terecht komt en niets terecht kan komen. Terecht zegt Brower dat *Troilus en Cressida* de gecorrumpeerdheid laat zien van de morele orde in leger en samenleving – ook van heroïsme, liefde, goedheid en rechtvaardigheid. De wijsheid van het stuk is dat het ook de voorwaarden laat zien die noodzakelijk zijn voor een integere realisering van liefde, goedheid en rechtvaardigheid: een morele orde in de samenleving en een redelijke en evenwichtige oordeelsvorming.¹⁸

In die wrede en irrationele wereld van oorlog en wellustige liefde zonder trouw komt dus twee keer een discussie voor over de kosmische orde en de moraal. Het spreken van Ulysses en Hector over de kosmische orde *moet* volgens Lars Engle wel weinig zeggingskracht hebben, omdat hun rationele inzichten uiteindelijk worden bepaald door gefixeerde oorlogsdoelen.¹⁹ Hectors voorstel om Helena terug te geven aan de Grieken maakt haar, evenals Cressida, tot een ruilobject op de markt van de oorlog. Maar het handhaven van de clanmoraal en het gebrek aan zeggingskracht van het spreken over een kosmische orde, maken duidelijk dat ook zij slechts een geringe marktwaarde heeft.²⁰ En de oorlog gaat voort. Ulysses wil op grond van zijn rationeel inzicht in die kosmische orde de legerorde hersteld zien, teneinde de oorlog voort te zetten en te winnen. Hector wil op grond van zijn rationeel inzicht in de kosmische orde de oorlog beëindigen, maar hij kan het niet en kiest uiteindelijk anders.

16 Zie Reuben A. Brower, *Hero and Saint*, p. 250.

17 Jan Kott, *Shakespeare Our Contemporary*, p. 79.

18 Reuben A. Brower, a.w., pp. 271-272.

19 Lars Engle, *Shakespearean Pragmatism*, p. 148.

Troje's ondergang nabij

Hector heeft gekozen voor de eer van zijn clan. Hij zet de oorlog voort en daagt één van de moedigste Griekse strijders uit tot een tweegevecht. De Griekse veldheren overleggen. Zij zijn van oordeel dat Hector zich wil meten met Achilles, die weliswaar wordt geroemd om zijn moed en kracht, maar die in zijn aanmatigende houding zal worden gesterkt als hij mocht winnen. Zij willen dat een andere veldheer, 'de lompe Ajax', de handschoen opneemt. Ulysses:

Als die domme sufferd Ajax
Gaaf en gezond terugkomt, schroeven wij
Zijn grootheid op; en loopt het mis met hem,
Dan houden wij toch deze faam dat wij
Nog beetre mannen hebben. Hoe 't ook afloopt,
Als Ajax vecht blijft altijd deze baat:
Dat onze Achilles enkle veren laat. (1, 3)

De veldheren willen Achilles vernederen en hem tegelijkertijd achter de hand houden.²¹ Bovendien is Ajax een neef van Hector. Ze willen Hector tegen 'eigen bloed' laten vechten.

De Grieken nemen Hectors uitdaging aan en Ajax staat klaar. De veldheren hanteren in hun militaire strategie hetzelfde mimetische argument dat de amoureuze strategie van Cressida kenmerkte: de keus voor Ajax zal de jaloezie en begeerte tot nabootsing bij Achilles oproepen. En inderdaad, als Achilles hoort dat Ajax tegen Hector zal vechten, erkent hij: 'Ik zie het wel, mijn faam staat op het spel, / Mijn goede naam is zwaar gewond' (111, 3). Hij laat het er echter niet bij zitten; hij laat een boodschap bij zijn rivaal Ajax bezorgen met het verzoek Hector na de strijd uit te nodigen ongewapend naar zijn tent te komen en voor hem een vrijgeleide te vragen bij Agamemnon.

20 Zie Lars Engle, a.w., p. 149.

21 Voor een analyse van de verhouding tussen Achilles en Ajax, zie René Girard, 'The Politics of Desire in *Troilus and Cressida*', pp. 201-208.

Achilles lijkt een voorgevoel te hebben, dat het tweegevecht tussen Ajax en Hector onbeslist zal blijven. Ook de andere Griekse veldheren zien het gevecht met gemengde gevoelens tegemoet. Aeneas: 'Ajax stamt voor de helft van Hectors bloed / En daarom bleef de halve Hector thuis; / Met halve kracht treedt Hector dus in 't veld / Voor die half-Griekse, half-Trojaanse held' (I v, 5).

Het gevecht begint. Na een korte pauze wil Ajax doorvechten, maar Hector wil niet meer:

U bent de zoon, heer, van mijn vaders zuster,
Een volle neef van Priamus' grote stam;
En de verwantschap van ons bloed verbiedt
Dat wij de strijd op bloed'ge wijs beslechten.

(...)

Laat me je omhelzen, Ajax. (I v, 5)

Ajax nodigt Hector en Troilus uit in zijn tent. In de dan volgende ontmoeting monstere[n] Hector en Achilles elkaar met kritische blikken. Ook vallen er dreigende woorden. De trotse strijders geven geen krimp en zij dagen elkaar uit de volgende dag hun woordenstrijd met wapens te beslechten. Voordat Hector ten strijde trekt, smeekt zijn vrouw Andromache hem niet te gaan; zij heeft een droom gehad die weinig goeds voorspelt. Zijn zuster Cassandra sluit zich bij haar aan. Hector antwoordt dat hij heeft gezworen te zullen vechten. Cassandra:

Wat eden bindend maakt, is de bedoeling,
En is die slecht, dan kan de eed niet binden.

Ontwapen je, broer Hector. (v, 3)

In dat oude Griekenland hebben vrouwen, kinderen en slaven hun plaats in de familie, terwijl de mannen zich met bestuur en oorlog bezighouden; mannen moeten zich vooral in de strijd vervolmaken. Op het private terrein van het familieleven mogen Hectors vrouw Andromache en zijn zuster Cassandra hun zorgen uitspreken en hem vragen niet ten strijde te trekken, maar beslissend is Hectors antwoord:

Vrouwen, laat me;
Mijn eer trotseert de stormen van mijn noodlot.
Elk houdt van 't leven, maar een dapper man
Stelt eer veel hoger dan het mooiste leven. (v, 3)

Op het slagveld treffen Achilles en Hector elkaar. Na hun gevecht is Hector dermate vermoeid, dat hij het die dag voor gezien houdt; zij zullen het gevecht binnenkort voortzetten. Hector trekt zich ergens in het veld terug en legt zijn wapens neer. Achilles weet zijn schuilplaats echter te ontdekken:

Zie, Hector, hoe de zon begint te dalen
En zwarte nacht haar op de hielen nahijgt;
En nu de zon verduisterd nederzweeft,
Zieltoogt de dag, en Hector heeft geleefd. (v, 8)

Hector antwoordt: 'k Ben weerloos, Griek, laad niet op u zo'n smaad'. Achilles neemt het moment te baat en slaat met zijn soldaten op Hector in. Zij doden hem, waarop Troilus zegt:

Ja, dood; en aan de staart van 't ros van die
Hem omgebracht heeft, wordt hij beestachtig
Over 't beschaamde slagveld rondgesleept.
Toorn, goden! Laat uw woede ons weldra treffen!
Zit op uw troon en bliksem Troje neer!
Toon deernis door de korthed van uw plagen
En laat de zekere ondergang niet talmen. (v, 10)

Naar Shakespeare's beschrijving wordt Hector op een onbewaakt moment gedood; op een laffe manier brengen Achilles en zijn soldaten de ongewapende Hector om. Hoewel Achilles *agathos* is en voor hemzelf en zijn medestrijders alleen het resultaat van zijn handelen telt, verdient de laffe manier waarop hij Hector doodt niet de goedkeuring van de goden.²² De tragedie van Hector is dat hij als held van Troje onontkoombaar in confrontatie komt met Achilles en de verwoesting van de stad dichterbij

22 Zie Arthur W.H. Adkins, *Merit and Responsibility*, p. 38.

brengt. Ondanks zijn redelijk inzicht in de orde van de natuur en zijn daarop gefundeerde integere oordeelsvorming, moet hij zwichten voor de eer en groepsdwang van de Priamus-clan. Hij heeft geen keus en het wordt zijn ondergang.

HOOFDSTUK II

Vriendschap en rechtvaardigheid

Ware vriendschap en andere vriendschappen

Vriendschap is een groot goed. Vriendschap draagt bij tot de verhoging van de kwaliteit van het leven van mensen. Reeds Aristoteles heeft over vriendschap geschreven als een relatie die gericht is op het realiseren van het goede leven van de partners. Hij maakt echter onderscheid tussen verschillende typen vriendschap en hij onderkent dat niet elke vriendschap in gelijke mate bijdraagt tot de verhoging van de kwaliteit van leven. Hij maakt in dat verband een globaal onderscheid tussen voordeelvriendschappen, pleziervriendschappen en ware vriendschappen.

Er zijn mensen die vriendschap met elkaar hebben, omdat die vriendschap nuttig is of voordeel oplevert. Zo spreekt men over zakenvrienden en politieke vrienden. Er zijn ook mensen die vriendschappen hebben, omdat zij er plezier aan beleven. Men komt bij elkaar om te feesten, te discussiëren, te sporten of een gezelschapsspel te doen.¹ *Ware vriendschap* berust op de deugd dat mensen voor elkaar het moreel goede nastreven. Zij streven het goede na voor de ander omwille van de ander en dus niet primair vanwege een te verkrijgen voordeel of plezier. Zij hebben veel gemeenschappelijke activiteiten en zij hebben een vertrouwelijke omgang in spreken en zwijgen, in gedachten en gevoelens.² *Ware vrienden* zijn uiteraard ook plezierig en zij kunnen elkaar ook allerlei voordelen bezorgen, omdat hun gemeenschappelijke activiteiten moreel goed en als zodanig prettig en nuttig zijn. Plezier en

1 Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, v III, 3, 1156a11-23.

2 A.w., v III, 3, 1156b7-15; 1156a1-5; 1156b25-27.

voordeel zijn echter niet de primaire doelen waar het om gaat.

Wat elke vriendschap haar bijzondere kenmerken geeft, is volgens Aristoteles niet afhankelijk van objectieve eigenschappen van de betreffende vrienden, maar van eigenschappen zoals iemand die bij een vriend percipieert en ervaart: intenties, interesses en andere kwaliteiten die bij de ander worden waargenomen en ervaren. Op grond van de kwaliteiten die zij elkaar toeschrijven, kunnen vriendschappen ontstaan.

Zo ontstaan ook ware vriendschappen die Aristoteles 'volmaakt' of 'volledig' noemt. Die vriendschappen vertonen alle kenmerken die ware vrienden van hun vriendschap mogen verwachten. Hij spreekt over ware vriendschap als een relatie tussen mensen die 'goed zijn en elkaars gelijken zijn in de deugd'.³ Niet dat die vrienden moreel volmaakt zouden zijn, maar zij hebben een perceptie van elkaars karakter waardoor Aristoteles hun vriendschap ook wel een 'karaktervriendschap' noemt. Zo'n vriendschap ontstaat wanneer twee personen voldoende tijd met elkaar hebben doorgebracht om elkaars karakter te leren kennen en elkaar te vertrouwen; zij houden van elkaar op grond van bepaalde kwaliteiten. Ware vriendschap wordt gekenmerkt door liefde voor de ander omwille van de ander, in wederkerigheid. Dit alles betekent niet dat in ware vriendschappen geen ergernissen kunnen voorkomen. Ook in een ware vriendschap kan een vriend zich ergeren aan bepaalde eigenschappen of hebbelikheden van de ander. Weliswaar ontsieren die minder aardige eigenschappen van iemand de vriendschap en worden zij als storend ervaren, maar ze hebben een plaats binnen die relatie en behoeven de vriendschap niet te bedreigen.

Aristoteles schrijft dat vriendschap 'een deugd is of met deugd is verbonden'.⁴ Hij gebruikt het woord deugd in de

3 A.w., II56b7-10; II57a21.

4 A.w., II55a1.

betekenis van voortreffelijkheid, die tot uitdrukking komt in gemeenschappelijke activiteiten ter realisering van het moreel goede voor elkaar. Omdat ware vriendschappen geen volmaakte vriendschappen zijn, bestaan er gradaties binnen de categorie van ware vriendschap en kan men niet over 'de' ware vriendschap spreken. Enerzijds moeten vrienden de deugd van het moreel goede in praktijk kunnen brengen om een vriend voor de ander te kunnen zijn. Anderzijds is vriendschap een voorwaarde om die deugd te kunnen realiseren en bevorderen. De kwaliteit van vriendschap kan dus groeien en mensen kunnen groeien in het realiseren van die deugd. Als zodanig impliceert vriendschap een morele vorming en een verbetering van de kwaliteit van leven.

Timon van Athene: vele vrienden, maar geen vriend

In *Timon van Athene* blijkt de (gelijknamige) hoofdfiguur niets te weten van het onderscheid dat Aristoteles maakt tussen voordeelvriendschap, pleziervriendschap en ware vriendschap. De achtergrond van de tragedie van Timon is de stad Athene in een periode van politiek en moreel verval, waarschijnlijk in de tweede helft van de vierde of in de derde eeuw voor het begin van onze jaartelling.⁵

Aanvankelijk is Timon een rijke Atheense burger die, wanneer hij in geldnood raakt, door zijn 'vrienden' in de steek wordt gelaten. Omdat Timon zelfkennis noch men- senkennis heeft, wordt hij omringd door vrienden, maar

5 *Timon van Athene* (geschreven tussen 1605 en 1608) werd in 1623 gepubliceerd en is door Shakespeare waarschijnlijk ontleend aan Plutarchus in de vertaling van Thomas North, *The Lives of the Noble Grecians and Romans* (1579) en mogelijk aan Lucianus' dialoog *Timon the Misanthrope*. Beïnvloed door auteurs die in de Renaissance veel werden gelezen, gebruikt Shakespeare voor veel personen in dit stuk Latijnse namen. Zie Charles and Michelle Martindale, *Shakespeare and the Uses of Antiquity*, p. 43.

heeft hij geen vriend. Het gebrek aan ware vriendschap is niet slechts een uiting van het moreel verval van Athene, maar het blijkt ook politieke consequenties te hebben. Timon voelt zich dermate door zijn 'vrienden' bedrogen, dat hij de stad verlaat en vervloekt.

In de vijfde eeuw en de eerste decennia van de vierde eeuw wordt Athene nog gekenmerkt door politieke macht en economische bloei. In die tijd komt de burger van de stad als individu naar voren. Jacob Burckhardt merkt in dat verband op: 'Steeds opnieuw wil Athene in het individu uitblinken; de wil om zich te onderscheiden is een zaak van grote eerezucht; de strijd die gevoerd wordt om hierin te slagen is heftig'.⁶ Die strijd heeft de welvaart van de stad tot bloei gebracht, maar indien die strijd ten koste gaat van de eenheid van de stad zal zij desintegratie met zich meebrengen. Onder anderen Aristoteles heeft daar reeds voor gewaarschuwd.

Aristoteles heeft betoogd dat het leven van de burgers in de *polis* zijn verwerkelijking en vervolmaking zou vinden, omdat de *polis* als de meest volmaakte samenlevingsvorm het goede leven voor de burgers zou realiseren. Over het doel van de staat schrijft hij:

Wij zien dat elke staat een zekere gemeenschap is en elke gemeenschap wordt gevormd met het oog op een bepaald goed (omdat alle handelingen van mensen worden verricht omwille van wat zij denken dat goed is). Daarom is duidelijk dat alle gemeenschappen een bepaald goed nastreven. Dit geldt het meest voor de hoogste gemeenschap die alle andere gemeenschappen omvat en die het hoogste goed nastreeft. Die gemeenschap wordt de staat genoemd, de politieke gemeenschap.⁷

Volgens Aristoteles is het doel van de staat het nastreven van het hoogste goed voor de burgers, dat wil zeggen hun

6 Jacob Burckhardt, *Staat, religie en cultuur in wereldhistorisch perspectief*, p. 119.

7 Aristoteles, *Politica*, I, 1, 1252a1-7.

ware mens-zijn en hun welzijn.⁸ Dat hoogste goed heeft volgens hem niet betrekking op subjectieve gevoelens van burgers over een aangenaam leven. De staat streeft naar het hoogste goed door middel van het praktiseren van deugden, in het bijzonder de deugd van rechtvaardigheid. Wat die leidinggevende deugd van de *polis* betreft betoogt Aristoteles: ‘Het is duidelijk dat het staatsbestel dat streeft naar het gemeenschappelijk voordeel georganiseerd is overeenkomstig de absolute rechtvaardigheid, terwijl het staatsbestel dat het eigen voordeel van de regeerders bevordert verkeerd is en een afwijking is van het juiste staatsbestel; het bevat een element van despotisme, terwijl een staat een gemeenschap is van vrije mensen’.⁹

Aristoteles definieert *agathos* en *aretè* niet, zoals in de tijd van Homerus, in termen van de vervulling van een maatschappelijk erkende positie.¹⁰ Bij Aristoteles hebben *agathos* en *aretè* betrekking op iemands persoonlijke kwaliteiten, deugden en bekwaamheden ter realisering van het goede leven in de politieke gemeenschap. Met name verdedigt hij de deugd van vriendschap, die hij ook voor de samenleving van grote betekenis beschouwt. Hij romantiseert het leven van de burgers in de *polis* niet, ‘want begeerte [naar genot, rijkdom en eer] is naar haar aard onbegrensd, en de meerderheid van de mensen leeft voor het bevredigen van die begeerte’.¹¹ De meeste mensen hebben geen zorg voor het algemeen welzijn, tenzij zij er zelf voordeel bij hebben – een situatie die volgens Aristoteles het voortbestaan van de *polis* bedreigt. Die situatie wordt in *Timon van Athene* beschreven: veel burgers hebben geen interesse in het goede leven en het ontbreekt hun aan de persoonlijke kwaliteiten van *agathos* en *aretè*. Ook vriend-

8 Zie Elizabeth Telfer, *Happiness*, pp. 37-39.

9 *Politica*, III, 6, 1279a17-21.

10 Zie hoofdstuk I, 5.

11 *Politica*, II, 7, 1267b4. Ook *Ethica Nicomachea*, I, 4, 1095a20-25.

schappen blijken in die situatie elk moreel gehalte te missen.

Er is nog iets dat in verband met het Athene van Timon ter sprake moet komen. Het scepticisme is sinds de vierde eeuw in het Griekse denken een belangrijke stroming geworden. Sceptici betwijfelen de mogelijkheid om tot ware kennis te kunnen komen. Zij kijken wel uit voordat zij een uitspraak voor vaststaand aannemen. Zij zijn voortdurend in een stadium van onderzoek en overleg, waarin zij zintuiglijk waarneembare verschijnselen plaatsen tegenover denkbare alternatieven. Met dit tegenover elkaar stellen van verschijnselen en denkbare alternatieven bedoelen zij niet een bevestiging van het één tegenover het ander, maar tonen zij slechts het tegenstrijdige van die twee. Zowel een bepaald verschijnsel als het denkbare alternatief beschouwen zij als gelijkwaardig, omdat beide volgens hen gelijk zijn in geloofwaardigheid en ongeloofwaardigheid. Veel sceptici willen ook niet verder komen, omdat zij denken niet verder te kunnen komen. Zij schorten principieel elk oordeel op.¹² In het zich onthouden van een oordeel ligt volgens hen de hoogste wijsheid. Bijgevolg valt elke rationeel te beargumenteren grondslag onder *agathos* en *aretè* weg. Derhalve kan men in de ethiek, de politiek en het praktische leven geen beredeneerd onderscheid maken tussen goed en kwaad – elk oordeel verglijdt in de tijd. Om in het leven van alledag toch enig houvast te hebben, baseert men morele oordelen vaak op maatschappelijke conventies, bestaande wetten of eigenbelang.

In het Athene dat Shakespeare voor ogen heeft, is die situatie werkelijkheid geworden. Vragen naar wat goed en rechtvaardig is worden niet of zelden gesteld, laat staan beantwoord. Men handelt slechts ter vermeerdering van eigen roem en rijkdom. Het scepticisme komt in het begin

12 Zie Sextus Empiricus, *Grondslagen van het scepticisme*, Boek I, v IIII, 8-10.

van *Timon van Athene* reeds naar voren, wanneer een dichter aan een schilder vraagt hoe de wereld ervoor staat. De schilder antwoordt met de in dit verband veelzeggende en nietszeggende constatering: 'Hij verslijt / Te zamen met de tijd' (I, I).

Vrienden en vleiers

De schilder heeft een portret van Timon vervaardigd, waarvan de dichter opmerkt: 'O, wonderbaar! Hoe levens-echt / Die elegantie! wat een geesteskracht / Straalt uit zijn blik!' De dichter heeft een loflied op Timon geschreven, waarvan hij zegt:

'k Heb in dit ruwe werk een man geschetst,

Gekoesterd en omhelsd door deze wereld

En al haar rijkste gunsten; ...

(...)

U ziet hoe alle standen, alle geesten, –

De gladde en gluiperige al even zeer

Als strenge en sobere – Heer Timon steeds

Ten dienste staan. Zijn grote rijkdom, die

Zijn goede en edelmoedige aard omkleedt,

Bedwingt en koopt voor zijn gezag en liefde

Het hart van wie dan ook; ... (I, I)

Enkele leden van de senaat komen voorbij.¹³ Zij zijn onderweg naar Timon, die zich vriendelijk en behulpzaam toont. Hij koopt zijn vriend Ventidius vrij, die vanwege zijn schulden in de gevangenis zit. Voor zijn dienaar Lucilius neemt hij de bruidsschat voor zijn rekening. Allen die hij goed doet antwoorden, dat zij hem altijd dankbaar zullen blijven. Vervolgens nodigt hij hen uit voor de maaltijd.

De narrige filosoof Apemantus noemt al die mensen

13 Shakespeare spreekt over senatoren van Athene. De stad werd destijds echter geregeerd door magistraten, een raad en een volksvergadering. De senatoren zijn waarschijnlijk magistraten of leden van de raad. Zie L. de Blois en R.J. van der Spek, *Een kennismaking met de oude wereld*, p. 112.

vleiers. Ook hij neemt de uitnodiging voor de maaltijd aan 'om te zien hoe spijs de schurken vult en wijn de narren verhit'. Tegen Timon zegt hij: 'Ik versmaad je eten; ik zou erin stikken, want je vleien zal ik nooit'. Hij vervolgt: 'O goden! wat een troep mensen vreten Timon op, en hij merkt het niet! Het zit me dwars dat zo velen hun brood in het bloed van één man dopen, en het krankzinnigste is, dat hij hen nog aanmoedigt ook. 't Verbaast me, hoe de mens de mens vertrouwt' (1, 2). Timon antwoordt: 'Ik sla geen acht op jou; je bent een Athener en daarom ben je welkom'. Als Apemantus Timons vrienden ziet buigen en bedanken, zegt hij:

Wat een geflikflooï en gekwispelstaart!

Is dat gefleem nu al die sommen waard?

Och, vriendschap is àl droesem. Ik zou menen,

Bij 't valse hart behoren lamme benen.

Een sul belegt zijn geld in kniebuigingen.

(...)

O mensenoor, wat stommeling ben jij!

Doof voor mijn raad, maar niet voor vleierij. (1, 2)

Eén van Timons vrienden, een Atheense edelman, spreekt hem toe: 'Mocht het voorrecht ons te beurt vallen, edele heer, dat u gebruik kunt maken van ons hart, zodat we voor een deel tenminste onze genegenheid konden uitdrukken, dan zouden wij ons volmaakt gelukkig achten' (1, 2). Timon antwoordt: 'O, wees er zeker van, mijn goede vrienden, de goden zelf hebben ervoor gezorgd, dat ik uw hulp nog zal behoeven. Waarom zoudt ge anders mijn vrienden zijn? Waarom zoudt ge, onder al die duizenden, die liefdevolle titel dragen, indien ge mijn hart niet het naast waart? (...) O grote goden, zo denk ik, waartoe zouden wij vrienden nodig hebben, als wij nooit hun hulp behoeven? (...) Wij zijn geboren om weldaden te verrichten; en wat kunnen we beter en met méér recht het onze noemen dan de bezittingen van onze vrienden?' (1, 2). Vervolgens geeft Timon zijn gasten geschenken, waarop zijn rentmeester zegt:

Niets kan
Zijn luim nog stremmen, anders zou 'k hem zeggen,
Dat, als hij ooit niet meer in rijkdom zwemt,
Hij wensen zal, dat ik hem had geremd.
Had mildheid ook twee ogen in de nek,
Dan had die man daar weldra geen gebrek.
(...)

Hij wil steeds rijk onthalen en belonen,
Maar uit een lege koffer! Reeknen wil
Hij niet, hij doet me zwijgen, als ik hem
Wil tonen dat zijn hart een beedlaar is
En niet de macht heeft om naar wens te geven.
Wat hij belooft gaat zo zijn goed te boven,
Dat elk woord uit zijn mond in schuld verandert,
Waarvoor hij, in zijn gulheid, rente geeft.
Zijn landerijen staan al in hun boeken. (1, 2)

Timon is een verbazingwekkende persoonlijkheid. De reeds genoemde dichter zegt bij het zien van Timons portret: ... 'geesteskracht straalt uit zijn blik'. Ook in het laatste bedrijf wordt over zijn 'rijke geest' gesproken (v, 4). Het blijft echter volkomen onduidelijk waar en wanneer hij die geestkracht toont. Shakespeare suggereert dat de mensen in Athene Timon beter kennen dan uit het toneelstuk blijkt.

Wat wij van Timon te zien krijgen, is een man die in zijn goedheid en gastvrijheid extreem is en die geen zelfkennis en geen mensenkennis heeft. Daarom kent hij geen onderscheid tussen vrienden en vleiers. En vijanden heeft hij niet. De tot zelfkennis prikkelende opmerking van Chilon van Sparta (550 voor Chr.), één van 'de zeven wijze mannen', kent hij niet. Chilon heeft eens iemand die zich erop beroemde geen vijanden te hebben, geantwoord: 'Als je geen vijand hebt, is de kans groot dat je ook geen echte vrienden hebt'.¹⁴

Timon beseft niet dat het geven van feesten en geschen-

¹⁴ Zie mijn *Vriendschap door de eeuwen heen*, p. 61.

ken natuurlijk veel 'vrienden' oplevert. Met zijn feesten en geschenken koopt hij vriendschap, die niet meer dan voordeelvriendschap is. Terecht schrijft Machiavelli dat 'vriendschap die men door geld verkrijgt en niet door grootheid van geest en nobelheid van karakter, die koopt men, maar bezit men in feite niet. En men kan er op het beslissende ogenblik dan ook niet op rekenen'.¹⁵

Timon beschouwt teveel mensen als ware vrienden, zonder te bedenken dat er ook vleiers bij kunnen zijn. Ware vrienden tonen hun vriendschap in daden en ook in kritiek die niet kwetst. Vleiers zijn mooipraters en meepraters; zij nemen de schutkleur van hun omgeving aan. Timons vleiers praten hem dan ook naar de mond en zij weten zijn eigenliefde dermate te strelen, dat zelfkennis en mensenkennis bij hem geen kans krijgen.

Wat Timon zelf niet opmerkt, wordt door anderen echter scherp gezien. De genoemde schilder zegt dat gladde en gluisperige mensen Timons vrienden zijn. Ook de filosoof Apemantus doorziet Timons gebrek aan zelfkennis en mensenkennis: ... 'wat een troep mensen vreten Timon op, en hij merkt het niet!'

Timon wil niet naar Apemantus luisteren, zoals hij ook niet wil luisteren naar zijn rentmeester. Hij heeft er geen idee van dat luisteren naar kritiek van anderen één van de eerste mogelijkheden is om tot zelfkennis te komen.¹⁶ Als Apemantus over Timon zegt 'O mensenoer ... doof voor mijn raad', dan betekent 'doof' meer dan niet willen luisteren. Timon kan niet luisteren, omdat hij zelfvoldaan en zelfgenoegzaam is. Hij geeft geld en geschenken aan ieder zonder onderscheid. Hij mist elk onderscheidingsvermogen. Hij geniet van zichzelf en van zijn schijnbare rijkdom die hem boven anderen doet uitsteken. Zijn ijdelheid en gebrek aan zelfkennis brengen hem tot een overmatige

15 Niccolò Machiavelli, *De heerser*, xvii, 2.

16 Zoals Hamlet (v, 2) zegt: ... 'een mens goed kennen, zou betekenen, zichzelf kennen'.

zelfaanvaarding; hij is dermate vervuld van zijn eigen goedheid, dat hij niet in staat is tot enige vorm van zelfkritiek. Op hem zijn van toepassing de woorden in Shakespeare's sonnet:

Doch gij, door 't eigen stralend oog geboeid,
Voedt met uzelf als brandstof uwe vlam,
Wekt hongersnood waar alles welig groeit,
Zijt vijand van uzelf en van uw stam.¹⁷

Vrienden laten zich kennen

Eén van de vrienden, een senator, draagt zijn dienaar op naar Timon te gaan met het verzoek zijn schuld onmiddellijk te voldoen: 'En neem een vastberaden houding aan / En zet een streng gezicht' (11, 1). Ook dienaren van andere schuldeisers komen bij Timon en eisen directe betaling van geleend geld. Zij laten zich niet door Timons rentmeester afschepen en leggen de eisen aan Timon zelf voor.

Timon roept zijn rentmeester ter verantwoording en beklagt zich over de gemaakte schulden: 'Dat krenkt mijn goede naam'. Als Timon de rentmeester verwijt dat hij hem eerder van zijn financiële situatie op de hoogte had moeten stellen en de rentmeester antwoordt dat Timon nooit wilde luisteren wanneer hij daarover begon, besluit Timon al zijn land te verkopen. De rentmeester antwoordt dat alles reeds verpand is en ten dele reeds verbeurd. Timon:

Kom, schei nu uit met preken; want mijn mildheid
Is nimmer uit een eerloos hart gesproten;
Onwijs was ik in 't geven, niet onedel.
Wat schrei je nu? Ben je zo dwaas, te denken,
Dat ik geen vrienden heb? Wees onbezorgd.
Indien ik van der liefde wijn wil tappen
En de inhoud van hun hart door lenen peilen,
Beschik ik over hen en al hun goed
Zo vrij, als ik jou vragen kan te spreken. (11, 2)

17 Uit *Sonnet 1* (vertaling L.A.J. Burgersdijk).

De rentmeester: 'Moge vervulling uw gevoelens staven'. Timons verwachting blijkt niet uit te komen. Al zijn vrienden zijn schuldeisers en in hun eisen onverbiddelijk. Een dienaar van Timon komt bij de edelman Lucullus met het verzoek Timon vijftig talenten te lenen. Lucullus antwoordt dat Timon zijn gasten altijd te uitbundig heeft gefêteerd en dat hij hem daarover heeft onderhouden, maar dat Timon niet wilde luisteren. 'Elke mens heeft zo zijn gebrek, en grootmoedigheid is het zijne'. Lucullus vervolgt 'dat dit geen ogenblik is om geld te lenen, en nog wel op louter vriendschap, zonder borg'. Timons dienaar valt uit: 'U bent de pestbuil van een vriend, geen vriend' (III, 1).

Ook andere voormalige vrienden, Lucius en Sempronius, blijken niet bereid Timon geld te lenen. Een vreemdeling die heeft gehoord van Timons verzoeken om geld te lenen van zijn vrienden, merkt op: 'Zo is de wereld, man, / En van hetzelfde allooi is 't spel der vleiers. (...) De mens moet zijn meedogendheid vergeten, / Want nuchterheid troont hoger dan 't geweten' (III, 2). Een dienaar van Timon zegt even later tegen één van Timons vroegere vrienden: 'Uitmunten! Uw edelheid is een voortreffelijke schurk. De duivel wist niet wat hij deed, toen hij de mensen sluw maakte' (III, 3).

Opnieuw sturen de schuldeisers hun dienaren naar Timon om hun geld op te eisen. Timon is ten einde raad: 'Ze roofden zelfs mijn adem, dat geboefte. / Schuldeisers? Duivels!' En dan, ineens, zegt hij: ... 'nodig al mijn vrienden, ... allen. Ik wil die schelmen nog eens laten schransen' (III, 4). Zijn rentmeester:

Heer, uw vertwijfling is het die zo spreekt;
Zelfs voor het schraalste feestmaal blijft er niet
Voldoende geld.

Timon:

Laat die zorg aan mij over.
Ga, breng die vloed van schurken naar mijn zaal,
Mijn kok en ik, wij zorgen voor 't onthaal. (III, 4)

Timons 'vrienden' nemen de uitnodiging voor het feest-

maal schaamteloos aan en hij heet hen welkom. Afgedekte schalen worden binnengebracht. Als de deksels worden weggenomen, blijken de schalen slechts warm water te bevatten. Timon gooit zijn gasten het water in het gezicht en voegt hen toe:

Moogt gij een beter feestmaal nooit beleven,
Mondvriendentroep! Damp en lauw water is
Uw hele wezen. Dit is Timons afscheid,
Die 't bonte kleursel van uw vleierij
Nu afgast, en uw eigen vuigheid dampend
U in 't gezicht kletst.
Leef gehaat en lang,
Glimlachend, glad, verafschuwd schuimersras,
Beleefde moordenaars, zachtaard'ge beren,
Tedere wolven, narren van 't geluk,
Troep tafelvrienden, kruiperige slaven,
Weerhanen, zomervliegen, ijle rook!
Moge elke boze plaag van mens en dier
Met zweren u bedekken! Gaat u al heen?
Neem eerst uw artsenij – u ook – en u!
[Hij gooit hun de schotels na en jaagt hen weg]
Wacht toch, ik leen u geld, ik vraag er geen.
Wat! Op de vlucht? Voortaan zal op 't festijn
Ook elke schurk van harte welkom zijn.
Brand, huis! Verzink, Athene! Timons haat
Wenst, dat het hele mensdom ondergaat. (III, 6)

Timon is in zijn haat even extreem als in zijn goedheid, maar hij heeft alle ellende te wijten aan zijn gebrek aan onderscheidingsvermogen. Hij blijkt niets te weten van Aristoteles' opvattingen over vriendschap. Het ontbreken van ware vriendschap is echter niet de oorzaak, maar een uiting van het moreel en politiek verval in Athene.

Veldheer Alcibiades verbannen

Voordat het laatste feestmaal van Timon met zijn 'vrienden' wordt gehouden, vindt in de vergaderzaal van de Atheense senaat een twistgesprek plaats tussen twee sena-

toren en de veldheer Alcibiades. Het gaat over een soldaat die zich aan doodslag heeft schuldig gemaakt en die volgens de senatoren de doodstraf verdient. Alcibiades neemt het voor de soldaat op en zegt tegen de senatoren:

Als needrig smeekling treed ik voor uw deugden;
Want mededogen is de deugd der wet,
Alleen tirannen kennen geen erbarmen.
Een gril van 't noodlot en de tijd verdrukt
Een vriend van mij, die, heet van bloed, de rand
Der wet heeft overschreden, peilloos diep
Voor hen die roekeloos erin zich storten.
Hij is, zijn tegenspoed aan kant gelaten,
Een man, aan deugden rijk; en ook heeft hij
De daad in kwestie niet besmeurd met lafheid –
Een roem die alle schuld in hem kan delgen –
O nee, met eedle toorn en dapper hart,
Daar hij zijn eer ten dode zag getroffen,
Trad hij zijn vijand tegen;
En zo bedaard, met zo'n serene geest
Heeft hij, zijn toorn ten spijt, de zaak beslist,
Dat het niets méér leek dan een vriendentwist. (III, 5)

In het gesprek tussen de senatoren en Alcibiades gaat het kennelijk over een soldaat die uit noodweer iemand heeft gedood en die volgens de senatoren de doodstraf moet krijgen. Ook al spreekt Alcibiades over de 'deugd der wet' die hij onderscheidt van hardvochtige tirannie en over 'eedle toorn' die hij plaatst tegenover roekeloosheid, het mag niet baten.

Voorzover de senatoren van het slag van Timons vrienden zijn, hebben zij geen moreel besef en is van hen geen morele oordeelsvorming te verwachten. Eén van de senatoren probeert echter wel een moreel argument in de strijd te werpen: 'Slechts hij toont ware moed, die de ergste hoon / Die mensen kunnen aandoen wijs verdraagt / En elke krenking iets uitwendigs acht, ... (...) Zo'n grof vergriep praat men niet goed; / Niet wraakzucht maar geduld toont ware moed'. Geduld? Dan steekt Alcibiades opnieuw van

wal en hij doet een impliciet beroep op redelijk inzicht in de orde van de natuur:

Vergun dan, eedle heren, dat ik spreek
Als veldheer en soldaat. Zeg mij waarom
Dan dwazen in een veldslag 't leven wagen,
In plaats van smaad te dulden, in te slapen
En, als de vijand hen de strot afsnijdt,
Zich niet te roeren. Steekt er zoveel moed
In duldzaamheid, wat doen wij dan op 't slagveld?
Als dulden 't hoogste goed is, wel, dan is
De vrouw die in haar keuken blijft het moedigst,
De ezel een groter veldheer dan de leeuw,
De dief in ketens wijzer dan de rechter,
Als lijden wijsheid is. O senatoren,
Groot zijt gij al, wees ook humaan en goed.
Lichtvaardig laakt men woede bij koud bloed.
Doodslag, ik geef het toe, is boos en slecht,
Maar menselijkheid noemt zelfverweer gerecht.
En al is toorn een van de zwaarste zonden,
Waar wordt iemand die nimmer toorn gevonden?
Weeg daarmee zijn vergrijp. (III, 5)

Eén van de senatoren antwoordt: 'Wij houden 't bij de wet; hij sterft'. Dat gedweep met de wet noemt Alcibiades hardvochtig en tiranniek. Vanwege respectabele deugden en verdiensten van de soldaat en omdat het om noodweer ging, vraagt Alcibiades genade voor recht te laten gelden. Hij relateert de toepassing van de wet aan mededogen, redelijkheid en een afweging van verdiensten en fouten. En tenslotte keert hij het argument van de senator om: als de soldaat het gevaar had moeten dulden, waarom kunnen de senatoren hem dan niet dulden en genade schenken?

In het gesprek tussen de senatoren en Alcibiades gaat het eigenlijk om de volgende vragen. In hoeverre moet men de wetten van Athene, die deel uitmaken van plaatselijke conventies, naar de letter toepassen? In hoeverre moet men die wetten in een ruimer kader plaatsen en interpreteren naar redelijk inzicht in de orde van de natuur

en naar universele waarden van recht en rechtvaardigheid? Anders gezegd, worden recht en rechtvaardigheid slechts bepaald door de letter van de wet die kan verschillen van stad tot stad, of zijn recht en rechtvaardigheid universele waarden die in de toepassing in verband moeten worden gebracht met matigheid, mildheid en redelijkheid?

Met zijn argumenten relativeert Alcibiades niet slechts de letter van de wet, maar dringt hij ook aan op een interpretatie van de wet. Om te kunnen interpreteren moet men kunnen argumenteren en argumenten zijn de basis voor het vormen van een oordeel. Voorzover de senatoren door het scepticisme zijn beïnvloed, zit daar hun zwakte. Als het op argumenteren aankomt, is Alcibiades verreweg hun meerdere.

De senatoren kunnen niet argumenteren teneinde tot een redelijk moreel oordeel te komen. Zij zijn niet in staat onderscheid te maken tussen zelfverdediging en wraak. Tegenover wraak plaatsen zij een denkbaar alternatief, dulden. Dat argument is echter niet serieus te nemen in een situatie van noodweer. Bovendien zijn de senatoren blijkbaar te weinig ingevoerd in het scepticisme om moed en geduld als gelijkwaardige argumenten te beschouwen, die beide zowel waar als onwaar kunnen zijn. In plaats van hun oordeel op te schorten, kiezen zij in hun domheid voor het volstrekt ongeloofwaardige alternatief, dulden. Tenslotte is hun enige houvast de op Atheense conventies gebaseerde wetten: 'Wij houden 't bij de wet; hij sterft'.

De senatoren wensen niet op Alcibiades' argumenten in te gaan en wanneer hij hen blijft weerspreken, verbannen zij hem uit Athene.¹⁸ Als hij niet binnen twee dagen de stad verlaat, zal hij worden terechtgesteld. Alcibiades:

¹⁸ De naam van Alcibiades herinnert aan de gelijknamige Atheense veldheer (omstreeks 450 tot 404 voor Chr.), die voor Athene grote successen behaalde, maar die na een nederlaag tegen Sparta uit de stad werd verbannen.

Word dan stokoud en leef, tot gij nog slechts
Geraamten zijt, verafschuwd door elk oog.
Dol ben ik; 'k heb hun vijanden verslagen
Terwijl zij duiten telden en hun geld
Uitleenden tegen hoge rente; en ik?
Slechts rijk aan diepe wonden. En daarvoor
Krijg ik nu dit? Is dit de balsem die
Die bende woekraars op de wonden strijkt
Van generaals? Verbannen! Niet zo erg.
Verbanning deert me niet; zo heeft mijn toorn
En dolheid goede gronden om Athene
Te breken. Harten zal ik winnen, en
Mijn morrend leger nieuwe geestdrift geven.
Het is een eer, te kampen met een staat;
Een krijgsman duldt, zoals een god, geen smaad. (III, 5)

Athene vervloekt

Na zijn laatste feestmaal verlaat Timon Athene. Hij trekt zich terug in het woud en vervloekt de stad:

Laat me u nog ééns aanschouwen. O gij, muur,
Die deze wolventroep omsluit, verzink
En schut Athene niet. Vrouwen, word bandloos!
Trotseer uw ouders, kindren! Narren, slaven,
Ruk van hun stoel de grijze senatoren
En heers in hun plaats! Frisse maagdelijkheid,
Verlaag u tot de grofste hoererij
Vóór de ogen van uw ouders! Bankroetiers,
Houd vast, geef niets terug, maar trek het mes
En keel wie u vertrouwde! Dienaars, steel!
Uw waard'ge meesters hebben lange vingers,
Hun dieverij wordt door de wet beschermd.
(...)

Vroomheid en schroom,
Vreze der goden, waarheid, vrede, recht,
Huislijke tucht, nachtrust en goede buurschap,
Geleerdheid, zeden, ambachten en handel,
Gebruiken, achting, omvangsvormen, wetten,

Stort u verdelgend in uw tegendeel
Tot slechts verwoesting leeft! Plagen der mensheid,
Tref met uw felle, woekerende koortsen
Athene, rijp ten val! (I v, 1)

In het woud graaft hij in de grond en vindt daar goudstukken. Hij vervloekt het geld dat zoveel ellende onder de mensen teweegbrengt. Als hij in de verte rumoer hoort, verstopt hij het geld. De verbannen Alcibiades verschijnt en hij vraagt wat hij voor Timon kan doen. Timon: 'Beloof me vriendschap, maar betoon er geen. Beloof je er geen, dat de goden je dan straffen, want je bent een mens; betoon je er wel, dan naar de hel met je, want je bent een mens' (I v, 3). Zijn mensenhaat kent geen grenzen.

Timon wil alleen zijn en hij zegt tegen Alcibiades Athene te verwoesten en daarna zichzelf te doden. Timon vervloekt ook hem en geeft hem ten afscheid nog wat geld, opdat het Alcibiades' ondergang zal bespoedigen. In Athene doet het gerucht de ronde dat Timon nog steeds een vermogend man is. Er zijn zelfs drie struikrovers die hem opzoeken en die het op zijn geld gemunt hebben. Timon doorziet hun schurkerij en hij geeft hen daarom geld, want 'goud zij je doem en ondergang'.

Ook zijn vroegere rentmeester komt naar hem toe om zijn oprechte aanhankelijkheid en meeleven te tonen. Timon antwoordt: 'Hoe graag zou ik het hele mensdom haten, / En jij, jij koopt je vrij. Maar buiten jou / Verpletter ik hen allen met mijn vloek' (I v, 3). Hij geeft ook de rentmeester geld, wenst hem geluk en rijkdom en maant hem alle mensen te haten en te vervloeken.

Ook de reeds genoemde dichter en schilder zijn op zoek naar Timon. Zij hebben gehoord dat hij aan Alcibiades, drie struikrovers en zijn rentmeester geld heeft gegeven. Ook zij verwachten van hun bezoek niet minder te worden. Ze vleien hem, maar Timon doorziet hun bedoeling. Hij scheldt hen uit voor straathonden en stuurt hen weg, maar hij geeft ook hen geld, opdat ze nog meer schurkenstreken kunnen uithalen. Even eerder had hij gezegd: 'O,

wat een god is goud, / Dat hij gediend wordt in een vunz'-
ger tempel / Dan waar men zwijnen fokt!' (v, 1).

Opnieuw komt de rentmeester, maar nu als begeleider van twee senatoren die op zoek zijn naar Timon. Zij erkennen dat hij verkeerd behandeld is en smeken hem naar Athene terug te keren. Timon spot met de senatoren, maar zij houden vol: zij bieden hem het absolute leiderschap van Athene aan; hij zal weer gloriëren. Dan komt de aap de mouw; één van de senatoren zegt: ... 'zodra het woest geweld / Van Alcibiades is afgeslagen, / Die als een razend everzwijn de vrede / Ontwortelt van zijn stad' (v, 1). Timon vervloekt Athene opnieuw, zowel de belegerden als de belegeraars.

Alcibiades en zijn soldaten blijken Athene te hebben belegerd en zij dreigen de stad te verwoesten. Vanuit zijn legerplaats spreekt Alcibiades tot de stad:

Blaas deze laffe en liederlijke stad
Onze geduchte nadering in 't oor.
Tot nu toe hebt gij al uw tijd gevuld
Met elke willekeur die al uw luimen
Tot wet verhieven; tot nu zwierven wij,
Die sliepen in de schaduw van uw macht,
Met opgestoken zwaard en morden vruchtloos
Om onze grieven. Rijp is nu de tijd,
Het sluimrend merg wordt in de dulder wakker
En schreeuwt, 'Genoeg!'. Nu zal verdrukte smart
Op adem komen in uw zachte stoelen,
Gezwellen trots zal hijgen van ontzetting
Bij de overhaaste vlucht. (v, 4)

Senatoren van Athene verschijnen op de stadsmuur en zij verzoeken Alcibiades niet de hele stad te verwoesten en haar inwoners te verdelgen, maar alleen hen te doden die schuldig zijn aan het falen van de stad. 'Breng 't leger binnen, laat uw woede buiten'. Alcibiades laat zich overreden:

Daal neer en open de onbestormde poort.
De vijanden van Timon en de mijne
Die gij, gijzelf als strafbaar aan zult wijzen,

Die vallen, niemand anders; om uw vrees
Te delgen met mijn goede wil, beloof ik:
Geen enkele man zal zijn kwartier verlaten
Noch in uw stad de stroom van 't recht belemm'ren,
Of door de strengste Atheense wet zal hij
Getuchtigd worden. (v, 4)

Dan komt een soldaat met het bericht van de dood van
Timon. Alcibiades:

Hoe diep gij ook ons mensenleed verachtte,
De tranenvloed versmaadde die natuur
Zo karig schenkt, toch heeft uw rijke geest
U nog geleerd, Neptunus zelf te dwingen,
Voor eeuwig over de vergeven fouten
Te schreien op uw grafsteen. Dood
Is de eedle Timon, zijn herdenking zal
Hierna geschieden. Leid mij in uw stad,
En met mijn zwaard breng ik de olijftak binnen,
Uit krijg groeit vrede, en vrede stremt de krijg;
Elk zal zijn kennis met al de andren delen,
Dat wij als artsen elkaars ziekten helen. (v, 4)

Rechtvaardigheid wint

Alcibiades prijst Timons geestkracht en hij eert hem postuum. Ik merkte reeds eerder op dat die geestkracht uit niets blijkt, of het moet zijn uit de briljante scheldkanonnades. Kennen de burgers en de leden van de senaat Timon beter dan Shakespeare in dit stuk kenbaar maakt? Dat twee senatoren Timon het leiderschap van Athene aanbieden, doet vermoeden dat hij de reputatie heeft van iemand met leidinggevende capaciteiten. Men heeft blijkbaar veel vertrouwen in hem om de stad te helpen verdedigen tegen de dreigende aanval van Alcibiades. Harold Bloom suggereert dat hij generaal geweest moet zijn.¹⁹ Des te merkwaardiger is het dat Timon, die zo'n reputatie heeft, met feesten en geschenken vriendschappen koopt en elk onder-

¹⁹ Harold Bloom, *Shakespeare*, p. 589.

scheid tussen vrienden en vleiers mist. Zowel in zijn goedheid en gastvrijheid als in zijn haat en vervloeking is Timon extreem; hij is een onevenwichtig mens.

Waar Timon dan ook niet toe in staat is, lukt Alcibiades wel: hij overwint zijn woede, toont redelijk inzicht en komt tot een rechtvaardig en evenwichtig oordeel over de burgers van Athene; de kwaden worden gestraft en de goeden worden gespaard. Timon die geen zelfkennis en geen mensenkennis heeft, staat symbool voor het moreel vervallen Athene. Tegen hem – en over zijn hoofd tot de burgers van de stad – heeft Alcibiades reeds eerder gezegd: ‘Ik ben je vriend, ’k beklaag je, waarde Timon’ (IV, 3). Hij trekt de stad binnen, scheidt vrede en herstelt het recht. Timon verliest Athene en de stad verliest hem. Alcibiades overwint Athene en de stad wint hem.

In verband met het grootse optreden van Alcibiades, kom ik tot slot terug op Aristoteles’ opvattingen over vriendschap, vooral omdat hij de relatie tussen vriendschap en de politieke gemeenschap uitgebreid heeft behandeld. In het begin van zijn *Ethica Nicomachea* stelt Aristoteles dat de ethiek een onderdeel is van zijn politieke theorie.²⁰ Aan het eind van de *Ethica Nicomachea* blijkt de ethiek de inleiding te zijn tot zijn politieke theorie.²¹ Derhalve is zijn theorie over vriendschap in boek VIII en IX van de *Ethica Nicomachea* niet alleen een onderdeel van zijn ethiek, maar zij is ook grondlegend voor zijn politieke theorie. Hij zegt zelf expliciet dat vriendschap een funderende rol speelt in elke gemeenschap, ook in een politiek bestel.²²

Aristoteles besteedt bijzondere aandacht aan ‘burger-vriendschap’ (*politikè philia*).²³ Wij spreken tegenwoordig over burgerschap en burgerzin als een normatieve reflectie

20 A.w., I, 2, 1094b11-12.

21 A.w., X, 9, 1181b21-22.

22 A.w., VIII, 9, 1159b25-31.

23 A.w., IX, 6, 1167b3.

op burgerschap. Die burgervriendschap legt hij uit als een vorm van voordeelvriendschap. Aristoteles betoogt namelijk dat burgervriendschap een gemeenschappelijk voordeel of belang dient: de vorming van gezamenlijkheidszin en van een maatschappelijk-politieke gemeenschap (*politikè koinoonia*) waarin burgers streven naar overeenstemming betreffende langetermijnbelangen. Als een vorm van voordeelvriendschap kan men van burgervriendschap zeggen, dat zij bestaat waar burgers voor elkaar als medeburgers het goede wensen omwille van de ander en per consequentie ook voor zichzelf.

De woorden 'het goede omwille van de ander' geven aan dat burgervriendschap ook een element van ware vriendschap bevat. Burgervriendschap wil namelijk ook het hoogste goed, *eudaimonia*, bevorderen. Zij heeft namelijk niet betrekking op kortetermijnbelangen, maar op langetermijnbelangen of het algemeen belang. Het bevorderen van een algemeen belang vereist voortdurend gemeenschappelijke activiteiten ter bevordering van het goede voor elkaar. Daarom heeft elke samenleving volgens Aristoteles burgervriendschap nodig.

Aristoteles betoogt dat 'vriendschap ook steden bijeenhoudt en dat de wetgevers hieraan meer aandacht besteden dan aan rechtvaardigheid'.²⁴ Wetten kunnen relaties tussen mensen correct regelen, zonder dat iemand voor een ander zorg en verantwoordelijkheid draagt. Met wetten alleen zijn burgers niet in staat het gemeenschapsleven moreel te verbeteren. Voor het ontstaan van een gemeenschap is meer nodig dan wetten. Burgervriendschap is in Aristoteles' opvatting belangrijker dan rechtvaardige wetten, omdat die vriendschap wel zonder wetten kan bestaan, maar wetten niet zonder die vriendschap. Die vriendschap sticht eendracht en vervolmaakt het recht. Aristoteles is er zich kennelijk van bewust geweest, dat een politieke gemeenschap die alleen op wetten berust er niet

24 A.w., VIII, I, 1155a23.

goed voorstaat. Wetten hebben een morele ‘verdieping’ nodig, die de sociale cohesie in een samenleving bevordert en die een samenleving tot sámenleving maakt.

Rechtvaardigheid is volgens Aristoteles de hoogste morele deugd die in ware vriendschap wordt gepraktiseerd. Rechtvaardigheid is tevens de hoogste politieke deugd, die wetgevers en burgers in de publieke samenleving moeten realiseren. Daarom is ware vriendschap belangrijk in een samenleving en daarom is burgervriendschap funderend voor een samenleving; zij stichten een bepaalde mate van eendracht en zij bevorderen een moreel draagvlak voor het handhaven en uitvoeren van wetten.²⁵

De grootheid van Alcibiades blijkt uit zijn besef, dat Athene – zoals elke gemeenschap – gebaseerd behoort te zijn op vriendschap, recht en rechtvaardigheid. Hij heeft weet van de ‘deugd der wet’, redelijk inzicht en beargumenteerde oordeelsvorming, die boven plaatselijke conventies en boven de letter van de wet uitgaan. Hij biedt Athene vrede en voorzover het aan hem ligt een nieuwe toekomst.

25 Uitgebreider in mijn *Vriendschap door de eeuwen heen*, pp. 37-49.

HOOFDSTUK III

Strijd om de legitimering van gezag

Roeping tot politiek leiderschap

Ongelijkheid tussen armen en rijken in een samenleving brengt maatschappelijke onrust en politieke spanningen met zich mee. Reeds Aristoteles was met dit inzicht bekend. Hij schrijft dat in alle staten drie klassen bestaan: de zeer rijken, de zeer armen en de daar tussen liggende klasse van burgers met een matig bezit. Omdat hij het als een deugd beschouwt het midden te houden tussen extremen en omdat derhalve het gematigde en gemiddelde het beste is, moet volgens hem een matig bezit het beste zijn. Als argument voert hij aan dat burgers met een matig bezit het meest bereid zijn de rede te gehoorzamen. De beste staatsvorm is dan ook slechts mogelijk, indien de regering kan steunen op een talrijke en machtige middenklasse. Voor zeer rijken en zeer armen is het moeilijk de rede te volgen, omdat rijken vaak overmoedig zijn en zich ontpoppen als grote misdadigers, terwijl armen zich aan kleine misdaden schuldig maken.¹ Indien in een staat slechts twee klassen van zeer rijken en zeer armen zouden bestaan, dan kan er volgens Aristoteles geen sprake zijn van een staat van vrije burgers. Zo'n staat bestaat slechts uit meesters en slaven; het is een staat waarin een deel van de burgers heerst en anderen minacht, terwijl een ander deel wordt onderdrukt en in afgunst leeft. Of nu het ene of het andere deel de overhand krijgt, in beide gevallen zal tirannie het gevolg zijn.²

1 Aristoteles, *Politica*, IV, 9, 1295a35-1295b15.

2 A.w., IV, 9, 1296a1-5.

Verzet tegen tirannie komt echter niet vanzelf voort uit armoede. Daar is meer voor nodig. De tirannie van machtige rijken wordt pas bedreigd indien de armen zich weten te mobiliseren en te organiseren.³ Indien aan die voorwaarden niet wordt voldaan, blijft de tirannie bestaan die onder andere tot uiting komt in het gebruik van fysiek geweld. Onder een tirannie regime is echter niet elke vorm van fysiek geweld jegens burgers nuttig. Wil een heerser in het zadel blijven, dan moet hij volgens Machiavelli het volk te vriend houden.⁴ Derhalve is niet elk middel geschikt om in het zadel te blijven en het volk te vriend te houden. Het vermoorden van burgers uit eigenbelang wijst Machiavelli af, maar het uit de weg ruimen van mensen in het belang van de staat kan hij billijken. Volgens Machiavelli moet een heerser in elk geval 'alle mogelijke moeite doen om te bereiken dat zijn daden gekenmerkt worden door grootheid, moed, ernst en kracht'.⁵ Die eigenschappen kan hij ook tonen als hij zich vanwege veranderende situaties genoodzaakt ziet, in strijd te handelen met betrouwbaarheid, barmhartigheid, menselijkheid en godsdienstigheid. Hij moet het goede niet achterwege laten wanneer dat mogelijk is, maar hij moet overstappen naar het kwade wanneer de noodzaak hem daartoe dwingt.⁶ In alles moet zijn vastberadenheid ervoor zorgen dat iedereen het wel uit zijn hoofd laat hem te bedriegen, te misleiden of tegen hem samen te spannen.

Ook in de politieke beschouwingen van Max Weber is het standvastig politiek leiderschap een centraal onderwerp, maar hij heeft een geheel andere benaderingswijze van dat onderwerp dan Machiavelli. Hij vindt er geen doekjes om: elke staat wordt gekenmerkt door het specifieke middel, het gebruik van fysiek geweld. De vraag waar

3 Zie Andries Hoogerwerf, *Politiek als evenwichtskunst*, p. 140.

4 Niccolò Machiavelli, *De heerser*, IX, 5-6, XIX.

5 A.w., XIX, I.

6 A.w., XVIII, 4-5.

het vervolgens bij Weber op aankomt is op welke gronden het overheidsgezag dat gebruik maakt van fysiek geweld wordt gelegitimeerd.⁷ Weber onderscheidt drie typen van gezag en de aan elk type ten grondslag liggende legitimering. In de eerste plaats het traditioneel gezag dat van oudsher door de telgen van vorstelijke families wordt uitgeoefend en dat gedachteloos en uit gewoonte door burgers wordt aanvaard. In de tweede plaats het charismatisch gezag dat iemand krachtens zijn persoonlijke gaven, heldhaftigheid en excellente kwaliteiten uitoefent en dat burgers met overgave aanvaarden. In de derde plaats het rationeel gezag dat regeerders uitoefenen krachtens wettelijke regels en bevoegdheden en dat de burgers gehoorzamen volgens wettelijk omschreven plichten. Bovendien merkt Weber op dat het gehoorzamen van elk gezag mede wordt bepaald door motieven van vrees en hoop – vrees voor wraak van de machthebbers en hoop op beloning.⁸

Omdat macht en geweld onontbeerlijke middelen zijn in de politiek en omdat het erop aan komt dat een politiek leider macht en eventueel geweld goed gebruikt, zijn drie eigenschappen voor hem beslissend: hartstocht voor of grote betrokkenheid bij de zaken waar hij mee bezig is, verantwoordelijkheid voor de gevolgen van zijn handelen en het vermogen om afstand te nemen van de mensen en zaken die hem bezighouden. Opgewondenheid en geen afstand kunnen nemen maken iemand politiek onbekwaam.⁹

Wat de verantwoordelijkheid betreft verdedigt Weber een verantwoordelijkheidsethiek die hij onderscheidt van een gezindheidsethiek. Met verantwoordelijkheidsethiek bedoelt hij dat een politiek leider verantwoordelijk behoort te zijn voor de gevolgen van zijn handelen voorzover te voorzien. Daarentegen beschouwt hij gezindheids-

7 Max Weber, *Politiek als beroep*, pp. 30-31.

8 A.w., pp. 32-33.

9 A.w., pp. 89-91.

ethiek als een manier van handelen die voortkomt uit iemands overtuiging zonder verantwoordelijkheid te aanvaarden voor de gevolgen van zijn handelen. Hij voelt zich slechts verantwoordelijk voor het brandend houden van de vlam van zijn overtuiging en voor zijn daaruit voortkomend handelen, zonder acht te slaan op de gevolgen ervan. Hoewel Weber de verantwoordelijkheidsethiek en de gezindheidsethiek scherp van elkaar onderscheidt, scheidt hij die twee niet. Een politiek leider die de verantwoordelijkheidsethiek aanvaardt moet zich ook terdege bewust zijn van zijn politieke overtuiging; hij moet innerlijke vastberadenheid tonen. Een rijp mens (jong of oud) die overtuiging en vastberadenheid toont en die de verantwoordelijkheid voor de gevolgen van zijn handelen reëel en bewust aanvaardt, kan op een bepaald moment zeggen: 'Hier sta ik, ik kan niet anders'.¹⁰

Volgens Weber moet een politiek leider overtuigd zijn van zijn excellerende kwaliteiten; hij moet charisma hebben, hij moet een held zijn. Hij moet zich ervan bewust zijn dat men het mogelijke niet kan bereiken zonder naar het onmogelijke te streven. 'Slechts wie er zeker van is dat hij er tegen kan dat de wereld vanuit zijn standpunt gezien te dwaas en te gemeen is voor wat hij haar te bieden heeft; slechts wie onder deze omstandigheden "en toch" zal kunnen zeggen; slechts die heeft "roeping" tot de politiek'.¹¹

In het bovenstaande heb ik gesproken over de tegenstelling tussen rijken en armen, het georganiseerde verzet tegen tirannie, het te vriend houden van het volk en een standvastig politiek leiderschap. Dit alles is aan de orde in de tragedie *Coriolanus*. Met name doet zich hier de spanning voor tussen het politiek leiderschap dat met vastberadenheid tegen de belangen van bepaalde bevolkingsgroepen durft in te gaan enerzijds en de legitimerende aanvaarding van dat leiderschap door de burgers anderzijds.

10 A.w., pp. 98-100, III.

11 A.w., p. 113.

De achtergrond van *Coriolanus* is de beginperiode van de Romeinse republiek, de vijfde eeuw voor het begin van onze jaartelling. Het grondgebied van de republiek gaat nog niet veel verder dan de muren van de stad. De hoofdfiguur is de legendarische Romeinse veldheer Caius Marcius, die na de verovering van Corioli de naam Coriolanus krijgt (493 v. Chr.).¹² Wanneer leidinggevende patriciërs (rijke of adellijke burgers) Coriolanus voordragen als de nieuwe consul van Rome, ontstaan grote problemen. Coriolanus neemt zich voor met ijzeren hand te regeren. Met het gewone volk van Rome, de plebejers, wenst hij geen rekening te houden. Maar het volk rebelleert en stelt eisen aan de kandidaat-consul. Coriolanus' carrièremogelijkheden worden niet alleen door anderen bedreigd, maar ook door hemzelf beperkt. Hij is een militair die wil dat zijn bevelen worden gehoorzaamd en die een hekel heeft aan onderhanden en het sluiten van compromissen. Hij ambieert het hoge ambt, maar hij is wel afhankelijk van de instemming van het volk.

De belangrijkste politieke gebeurtenissen in Rome vinden plaats in het kader van het zoeken naar een evenwicht tussen de macht van de patriciërs en die van de plebejers – twee gescheiden en desondanks op elkaar aangewezen bevolkingsgroepen. Dat is het probleem van Rome in die tijd: één stad, twee werelden. Het optreden van Coriolanus wordt gekenmerkt door de scheiding tussen die twee werelden.

Volgens veel plebejers is Caius Marcius altijd tegen Rome geweest, dat wil zeggen tegen hen, het gewone volk. Zij openen het toneelstuk met felle tirades tegen de patriciërs en de hoge heren van de senaat, die hun eigen voor-

12 Shakespeare heeft de tragedie *Coriolanus* (geschreven omstreeks 1608, gepubliceerd in 1623) ontleend aan Plutarchus' verhaal over het leven van Coriolanus, dat Shakespeare kende in de Engelse vertaling van Thomas North, *The Lives of the Noble Grecians and Romans* (1579).

deel nooit vergeten maar die niets doen tegen de honger en de armoede van het volk; door niets te doen aan de hoge graanprijzen laten de senatoren het volk verkommeren. Eén van de burgers noemt Caius Marcius in dat verband de grootste vijand van het volk. Hij noemt Marcius ijdel en mateloos trots; hij is zelfs van mening dat Marcius uit de weg geruimd moet worden. Een ander wijst erop dat Marcius grote verdiensten voor Rome heeft en dat hij niet hebzuchtig is.

Eén stad, twee werelden

De patriciër Menenius Agrippa, een vriend van Caius Marcius, probeert de burgers tot kalmte te brengen. Hij staat bekend om zijn vriendelijkheid jegens het gewone volk. Hij luistert naar de verwijten dat de patriciërs zich ten koste van het volk verrijken en betoogt vervolgens, dat de hongersnood van de goden komt en niet van de patriciërs. De bestuurders van de stad zouden als vaders voor het volk zorgen.

Menenius vertelt hun een fabel: eens kwamen alle lichaamsdelen in opstand tegen de buik, omdat de buik – vadsig en lui – alleen maar voedsel opneemt en niets uitdeelt aan de andere lichaamsdelen die voor het verkrijgen van het voedsel moeten werken. Menenius legt vervolgens uit dat de buik de voorraadschuur van het lichaam is en dat hij alle andere lichaamsdelen voedt; zo voeden de senatoren alle leden van het volk.

Met die organische maatschappijbeschouwing verdeelt Menenius een ideologie van de patriciërs – een ideologie zoals Marx dat woord later zou gebruiken: een theorie die voortkomt uit de maatschappelijke positie van de patriciërs en die zij verkondigen in naam van het algemeen belang, maar die in feite hun eigen positie rechtvaardigt en onrechtvaardige verhoudingen instandhoudt, maskeert en goedpraat. Kortom, die organische maatschappijbeschouwing bevat een ideologie en als zodanig valse kennis van de werkelijkheid.¹³

De valsheid van Menenius' ideologische fabel blijkt reeds uit zijn eerder uitgesproken waarschuwing aan het adres van de plebejers niet tegen Rome in opstand te komen, waarmee hij impliciet zegt dat de plebejers niet tot Rome behoren; de patriciërs zijn de stad (I, I). Als later de plebejers uitroepen: "t Volk is de stad" (III, I), blijkt hoe diep de gespletenheid is tussen hen en de patriciërs; één stad, twee werelden. Illustratief voor die kloof zijn ook de woorden van Caius Marcius, die zich op een gegeven moment mengt in het gesprek tussen Menenius en de burgers en die tegen hen uitvaart:

Een vriendlijk woord u geven waar' gevlei,
Méér dan afschuwelijk. Wat verlangt ge, honden,
Die vree noch oorlog wilt? (...)
Wie u vertrouwt,
Vindt hazen waar hij leeuwen wenst, en ganzen
In plaats van vossen; ... (I, I)

In die tijd wordt Rome door de senaat geregeerd. De senaat kiest de consul, de hoogste politieke leider van de republiek, die in een tijd van oorlog ook legeroverste is. De senaat en de consul hebben echter geen absolute regeermacht; het volk heeft namelijk bepaalde rechten verworven van participatie in het bestuur van de republiek.

De regerende patriciërs zijn door oorlogvoering rijk geworden; zij hebben zich land en slaven verworven. Vaak maken zij zich schuldig aan het onderdrukken en uitbuiten van het volk. Voor de oorlogvoering en het heffen van belastingen hebben zij echter de steun van het volk nodig en om die steun te verwerven heeft het volk bepaalde rechten verworven. Zo heeft een door de senaat voorgedragen kandidaat-consul de instemming van het volk nodig.

Na een volksopstand heeft het volk in 494 v. Chr. het recht gekregen tribunen te kiezen. De tribunen worden uit

13 Zie Jan Kott, *Shakespeare Our Contemporary*, pp. 188-189.
Ook Marilyn L. Williamson, 'Violence and Gender Ideology', pp. 147-150.

en door de plebejers gekozen; zij moeten opkomen voor de belangen van het volk. Zij hebben het recht van veto over besluiten van de senaat. Ook hebben zij het recht een vergadering van het volk bijeen te roepen, geschillen tussen burgers te beslechten en eventueel boetes op te leggen of burgers in hechtenis te nemen.

Er bestaat in Rome dus een combinatie van aristocratie en democratie. Bijgevolg moet er voortdurend worden gezocht naar een machtsevenwicht tussen plebejers en patriciërs, tussen tribunen en senaat. De patriciërs moeten dus terdege rekening houden met de politieke macht van het volk en de rechten van de tribunen.¹⁴

Het volk heeft het recht tot het kiezen van tribunen echter niet gekregen om samen met de patriciërs het algemeen belang van Rome voor de lange termijn te dienen. De patriciërs hebben dat recht verleend, teneinde de noodzakelijke steun van het volk te verkrijgen. Patriciërs en plebejers zijn tot elkaar veroordeeld. Beide partijen komen op voor hun eigen deelbelangen en voortdurend moeten zij een machtsevenwicht voor de korte termijn zien te realiseren. De patriciërs slagen er niet in de plebejers te overtuigen, dat zij de belangen van alle burgers van Rome willen dienen en de tribunen kunnen de patriciërs er niet van overtuigen dat zij het algemeen belang van Rome voor ogen hebben. De Romeinse politiek is niet een kwestie van zoeken naar de beste oplossing voor politieke problemen op de lange termijn, maar zij is volgens Alexander Leggatt een 'spel' van macht, concurrentie en onderlinge strijd.¹⁵ Caius Marcius is een patriciër die de burgers en hun tribunen minacht en vervloekt:

Vijf volkstribunen, door henzelf gekozen,
Om hun gepeupel-wijsheid te verdeed'gen:

14 Zie Niccolò Machiavelli, *Discorsi*, I, 3 en 4. Ook Paul A. Cantor, *Shakespeare's Rome*, pp. 9, 70-75.

15 Alexander Leggatt, *Shakespeare's Political Drama*, pp. 198-200.

Sicinius Velutes, Junius Brutus,

En verder – weet ik veel. – Vervloekt! (I, 1)

Eén van de burgers heeft hem reeds de grootste vijand van het volk genoemd. Als het aan Marcius ligt, wordt de macht van het volk aan banden gelegd en worden de tribunen afgeschaft. Er zijn meer patriciërs die de invloed van het volk en vooral de macht van de tribunen beu zijn.

Caius Marcius wordt Coriolanus

Het gememoreerde gesprek tussen Menenius, Marcius en de burgers wordt onderbroken door de komst van een bode, die het bericht brengt dat de Volsken op oorlogspad zijn en Rome bedreigen. De Volsken zijn een stam in Midden-Italië, die van de zesde tot de vierde eeuw een voortdurende bedreiging is voor Rome. In de vierde eeuw behaalt Rome een definitieve overwinning op de Volsken en worden zij geromaniseerd.

Het bericht van de bode blijkt juist te zijn. De legeraanvoerder van de Volsken, Tullus Aufidius, trekt met zijn leger op naar Rome en bereidt een aanval op de stad voor. De Romeinen zijn klaar voor de strijd en Caius Marcius neemt van harte deel aan de oorlog.

Als soldaat toont Marcius kracht en moed. Hij achtervolgt de Volsken tot in hun hoofdstad, Corioli. Bovendien behaalt hij in een tweegevecht met Aufidius de overwinning. De Volsken moeten zich terugtrekken. Aan het eind van die dag zegt de Romeinse consul en legeraanvoerder Cominius tot Marcius:

Vertelde ik uw werk van deze dag,

Ge zoudt uw daden loochnen; maar ik zal 't melden

Waar senatoren lachend tranen storten,

Waar eedlen luisteren en beven, en

Aan 't eind bewonderen; waar vrouwen huivren

En, blij verschrikt, meer horen; waar de plompe

Tribuun, die, evenals het mufte plebs,

Uw aanzien haat, met tegenzin zal zeggen:

‘Dank, goden, dat we zulk een krijgsman hebben!’ (I, 9)

Even later zegt Cominius:

De wereld

Moet weten zoals wij, dat Marcius

De zegekrans verwierf; als pand daarvoor

Geef 'k hem mijn paard, dat heel het leger kent,

Met al zijn tooi; en van dit ogenblik

Wordt hij, om wat hij Corioli deed,

Met luide bijval van het heer genoemd:

Caius Marcius Coriolanus. Draag

Die erenaam steeds edel. (1, 9)

In Rome wordt hij binnengehaald als de grote Coriolanus. In het Capitool waar de senaat bijeen is, doet Cominius het voorstel Coriolanus te benoemen tot zijn opvolger als consul, de hoogste autoriteit in Rome. Hij zegt van Coriolanus onder meer:

Hij bracht het vluchtend heer tot staan,

Zijn glansrijk voorbeeld maakte voor de lafaard

Doodsangst tot scherts. Als riet dat neerbuigt voor

Een zeilend schip, zo storten mannen neer

Onder zijn boeg. Zijn zwaard is 't zegel van

De dood, al wat erdoor gemerkt wordt valt;

Van top tot teen is hij een ding van bloed

Dat op de maat van doodskreten beweegt.

Alleen stormt hij hellepoort der stad in

En verft haar met verderf, dan breekt hij weer

Naar buiten, zonder hulp, en met versterking

Treft hij Corioli als een meteor. (11, 2)

Andere patriciërs prijzen de littekens van de wonden die Coriolanus in zijn strijd voor Rome kreeg als eretekens. Wil hij echter officieel worden benoemd tot consul, dan moet hij zich in 'het smeekkleed' tot het volk wenden om de instemming van het volk te verkrijgen. De tribuun Brutus spreekt de hoop uit, dat Coriolanus het volk met meer achting zal bejegenen dan hij voordien gedaan heeft. Die hoop blijkt ijdel.

Coriolanus weigert het recht van instemming van het volk te erkennen. Hij wil alleen door de senaat worden

benoemd, maar het volk laat zich het recht van instemming niet ontnemen. Menenius probeert Coriolanus tot rede te brengen en hij verzoekt hem zich te schikken naar de wensen van het volk. Coriolanus blijft weigeren, hij wil niet bedelen bij het volk. Tenslotte geeft hij echter toe en vraagt hij neerbuigend om instemming van het volk, die hem uiteindelijk wordt verleend. Coriolanus bedankt de burgers voor hun steun, maar hij laat duidelijk merken dat hij hen verder niet nodig heeft.

Coriolanus, verquiste vijand van het volk

Verscheidene burgers en ook de tribunen Brutus en Sicinius kunnen achteraf geen genoegen nemen met de vernederende manier waarop Coriolanus hen heeft behandeld. Zij vrezen dat hun rechten hen zullen worden ontnomen. In het Capitool moet de benoeming van Coriolanus tot consul nog officieel worden bekrachtigd door de senaat. Omdat veel burgers spijt hebben van hun instemming met Coriolanus' benoeming, gaan zij massaal naar het Capitool om de benoeming alsnog tegen te houden. Wanneer Coriolanus de tribunen, Brutus en Sicinius, bij het Capitool ziet, zegt hij:

Kijk, daar zijn de tribunen van het volk,
De tongen van de plebsmuil. Ik veracht hen,
Ze pronken met hun ambtelijke macht,
Dat het ons, eedlen, woest maakt. (III, 1)

Even later noemt hij het volk een 'driest monster' – velen zijn volgens hem te laf om oorlog te voeren en zij die daartoe de moed wel hebben zijn ontevreden en maken zich schuldig aan muiterij. Hij waarschuwt de senaat niet naar het volk te luisteren en het 'monster' de tong uit te rukken. Als Sicinius dan opmerkt 'Verraderstaal! Terechtstaan zal hij als / Verrader', antwoordt Coriolanus:

Schelm, stik in uw haat! Wat vangt
Het volk aan met die luizige tribunen,
Die hitsen om gehoorzaamheid te weigren
Aan het gezag? Men heeft hen aangesteld

Tijdens een oproer, toen niet recht maar nood
De wet was. Laat ons op een beter uur
Opnieuw het recht als wet erkennen en
Hun macht neerwerpen in het stof. (III, 1)

Brutus noemt die woorden een bewijs van hoogverraad.
Sicinius roept een volksvergadering bijeen en wil Coriolanus gevangen laten nemen:

Hij dient van de Tarpejische rots gegooid
Met ruwe hand; want hij trotseert de wet,
Dus weigert hem de wet ook elk verhoor;
Hij moet de strengheid voelen van 't gezag
Dat hij zo diep veracht. (III, 1)

Menenius neemt het voor Coriolanus op en vraagt de tribunen hem enige tijd te geven om met Coriolanus te spreken:
Sta toe dat ik hem opzoek.

Ik breng hem hier, waar hij naar recht en wet
In vrede en tot zijn eigen lijfsgevaar
Terecht zal staan. (III, 1)

De tribunen willigen dit verzoek in en gaan naar het Forum, waar het volk bijeenkomt en waar zij de uitslag zullen afwachten. Intussen proberen enkele senatoren Coriolanus tot rede te brengen en ook zijn moeder Voluminia tracht hem te overreden:

Ge zijt te strak,
Al kunt ge ook daarin nooit te nobel zijn,
Behalve in noodgeval. Ik hoorde u zeggen,
Dat eer en list als trouwe kameraden
In de oorlog samengaan; wel, zeg me dan,
Hoe zij in vredestijd elkander schaden,
Dat zij elkaar nu haten. (III, 2)

Na aanvankelijk opnieuw te weigeren naar het volk te gaan, geeft Coriolanus toe. Bij het Forum aangekomen zegt Sicinius:

Wij leggen u ten last, dat ge gepoogd hebt,
't Erkend gezag in Rome te onderdrukken
En u te wapenen met koningsmacht.
Daarom zijt ge een verrader van het volk. (III, 3)

Dan haalt Coriolanus uit: ‘De gloed van ’t diepst der hel mag ’t volk verslinden!’ Hoewel Sicinius de doodstraf eist, maar Brutus de verdiensten van Coriolanus voor Rome in rekening wil brengen, besluit de volksvergadering Coriolanus uit Rome te verbannen.

Coriolanus laat het er echter niet bij zitten en gaat naar de kustplaats Antium waar zijn gehate tegenstander Tullus Aufidius zich bevindt en hij biedt Aufidius zijn diensten aan in een oorlog tegen Rome. Aufidius, die ooit heeft gezegd dat hij Coriolanus meer haat dan wie ook, neemt het aanbod aan. Hij noemt Coriolanus zijn vriend en stelt voor het opperbevel van de oorlogvoering tegen Rome te delen.

Tijdens het optrekken van het leger blijkt Aufidius de tweede plaats in te nemen. Als zijn onderbevelhebber dit opmerkt, antwoordt Aufidius: ‘Dat is niet meer te keren, / Tenzij met midd’len die de voeten van / Ons plan verlammen. Hij gedraagt zich trotser, / Zelfs jegens mij, dan ik voorzag toen ’k hem / Voor ’t eerst omhelsde’. Hij vervolgt:

Hij weet niet, als er ooit wordt afgerekend,
Wat ik hem aan kan tijgen. Al schijnt het nu
En denkt hij en is elkeen overtuigd,
Dat hij in alles mooi en eerlijk handelt,
Zich inspant voor het goed van onze staat,
Vecht als een draak en overwint zodra
Hij ’t zwaard trekt, toch liet hij iets ongedaan
Wat hem de nek zal breken, of de mijne

Op ’t spel zet, als er afgerekend wordt. (I v, 7)

Aufidius lijkt een situatie te voorzien die Coriolanus niet aankan. Hij doorziet namelijk het karakter van Coriolanus als hij van diens relatie tot de burgers van Rome zegt:

Eerst was hij hun
Een edel dienaar; maar hij kon zijn eer
Niet gelijkmoedig dragen. Zij ’t nu trots,
Die de uitverkoren mens besmet voor wie
’t Geluk niet taant; zij het een feil van ’t oordeel,
Waardoor hij al de kansen die hij had

Verkeerd gebruikte; of zij 't zijn aard, die slechts
Eén ding kan zijn en niet kan overgaan
Van helm naar kussen, maar in vredeestijd
Met even strenge hand en houding heerst
Als hij een veldtocht leidt; één van die dingen –
Want hij heeft iets van alles, niets geheel,
Beken ik, – maakte hem gevreesd, aldus
Gehaat, en bande hem. Hij heeft verdiensten,
Die hij door snoeven wurgt. Want onze deugden
Hangen aan 't oordeel van de mensheid vast;
En hoogste macht, hoe prijzenswaardig ook,
Heeft nooit een dieper graf dan 't spreekgestoelte
Waar men haar daden prijst. (I v, 7)

Intussen is in Rome paniek uitgebroken. Patriciërs geven de tribunen de schuld van het dreigende gevaar, omdat zij Coriolanus' verbanning hebben doorgedrukt. Burgers zeggen tegen elkaar dat het hun spijt Coriolanus te hebben verbannen en dat die verbanning tegen hun wil is gebeurd. Zij bedoelen dat zij door de tribunen zijn opgehitst. Het is alsof de eerder uitgesproken woorden van Coriolanus bewaarheid worden toen hij het volk onstandvastig noemde: 'U vertrouwen? / Elke minuut verandert ge van mening / En noemt hem edel die ge gistren haatte, / Hem slecht die eerst uw afgod was' (I, 1).

Coriolanus' grootste agressie is tegen de tribunen gericht, omdat hij weet welke invloed zij op het volk hebben. Ook Menenius heeft eens gezegd dat de tribunen als magistraten incompetent zijn en dat zij het volk niet dienen, maar over het volk heersen. Als patriciër is die mening van hem te verwachten, maar er zit een element van waarheid in. Coriolanus gaat een stap verder. Hij wil de tribunen afschaffen, omdat zij het volk tot revolutie aanzetten. Daarmee neemt hij een reactionair standpunt in, dat de revolutionaire beweging onder het volk alleen maar bevordert.¹⁶

16 Zie Reuben A. Brower, *Hero and Saint*, p. 364.

Anderzijds beschouwen de tribunen Coriolanus niet voor niets als hun vijand. Het is hun reeds duidelijk geworden dat Coriolanus geen politiek leiderschap kan vervullen. Hij behoort – in Aristoteles’ termen – niet tot een middenklasse met matig bezit, maar hij is afkomstig uit de klasse van de zeer rijken. Van hem kunnen zij alleen maar overmoedigheid en onderdrukking verwachten; hij is geen man die zich door de rede laat leiden. Ook al erkennen verscheidene burgers Coriolanus’ verdiensten voor Rome, zijn excellente gaven als soldaat staan in de schaduw van zijn opvliegendheid en zijn emotionele en onbeheerste uitvallen tegen het volk. De tribunen voorzien Coriolanus’ onvermogen zich aan de politiek aan te passen en zij vrezden op goede gronden zijn tiranniek optreden als hij consul zou worden. Dan zou hun eigen positie in gevaar komen. Als hij consul wordt, zegt Brutus: ‘Dan kan ons ambt, zolang hij heerst, gaan slapen’ (II, 1).

Moeder en zoon

Als het leger van de Volsken voor de poorten van Rome ligt, wordt de oud-consul en voormalige opperbevelhebber Cominius afgevaardigd naar Coriolanus te gaan om genade voor Rome af te smeken. Coriolanus staat hem niet eens te woord en stuurt hem met een vernederende handbeweging weg. Dan probeert zijn oude vriend Menenius het. Coriolanus stuurt hem op hooghartige wijze terug: ‘Mijn oor / Is vaster voor uw bee gesloten dan / Uw poorten voor mijn kracht’ (v, 2). Tenslotte proberen zijn moeder, zijn vrouw en zijn zoontje tot het gevoel van Coriolanus door te dringen. Zij knielen voor hem. Hij staat hen te woord, maar blijft onbuigzaam:

Nee, laat de Volsken Rome
Beploegen, 't land doorwoelen. Ik wil nooit
Zoals de ganzen mijn natuurdrift volgen;
Pal sta 'k, alsof de mens zichzelf gemaakt heeft
En geen verwantschap kent. (v, 3)

Dan treedt Volumnia naar voren en zegt onder meer:

Maar ik, mijn zoon,
Ik zal niet wachten op mijn lot totdat
De strijd beslist. Kan ik u niet bewegen,
Veeleer aan beide volkeren uw dienst
Te wijden dan één te verdelgen, dan
Bestormt ge uw stad niet eer – niet eer, geloof me, –
Dan gij uw moeders lichaam hebt betreden
Dat u ter wereld bracht. (v, 3)

Zij vervolgt:

Sloot onze bede in, dat ge om Romes redding
De Volsken die ge dient verdelgen moet,
Dan mocht gij ons vervloeken als een gif,
Gevaarlijk voor uw eer. Neen, ons verzoek
Is dat ge hen verzoent, zodat de Volsker
Kan zeggen: ‘Die genade toonden wij,’
En de Romein: ‘Die hebben wij ontvangen,’
En beide volken alle lof u schenken
En roepen: ‘Wees gezegend om die vrede!’ (v, 3)

Coriolanus ervaart haar geknielde houding en haar woorden als een kwelling.¹⁷ Hij gaat door de knieën:

O moeder, moeder!
Wat doet ge? Zie, de hemelen gaan open,
De goden blikken neer en lachen om
Dit onnatuurlijk schouwspel. Moeder, moeder!
Voor Rome wint ge een mooie zegepraal;
Maar voor uw zoon, – geloof het, o geloof het, –
Hem is uw overreding hoogst gevaarlijk,
Wellicht zelfs dodelijk. Maar laat het komen.
Aufidius, kan ’k geen bittere oorlog voeren,
Ik maak een gunst’ge vrede. Spreek, Aufidius,
Waart ge in mijn plaats, hadt gij een moeder min
Aangehoord of minder toegestaan, Aufidius? (v, 3)

Aufidius merkt terzijde op:

’t Verheugt me, dat ge uw deernis en uw eer

17 Zie Stanley Cavell, ‘Who does the wolf love?’, p. 258.

In u hebt laten twisten. Uit die strijd

Win ik mijn oude macht. (v, 3)

Volumnia wordt in Rome groots verwelkomd. Het beleg wordt opgebroken en de Volsken gaan terug naar Corioli. Daar neemt Aufidius wraak. Hij voelt zich door Coriolanus gekrenkt: de overwinning op Rome lag binnen handbereik, zij werd door Coriolanus onmogelijk gemaakt en er werd volgens hem een vernederende vrede met Rome gesloten. Coriolanus moet zich verantwoorden voor de seenaat in Corioli. Tijdens die bijeenkomst trekken Aufidius' soldaten hun zwaarden en doden hem.

Het tragische van de verzoening tussen Volumnia en Coriolanus is, dat zij als heldin in Rome wordt binnengehaald en dat hij in Corioli de dood vindt. Dat tragische wordt verdiept door de invloed die zijn moeder op hem had. Wat Coriolanus als trots soldaat bij herhaling doet buigen zijn niet de woorden van zijn vrienden, maar die van zijn moeder. Bij het begin van de oorlog tegen de Volsken had Volumnia zich nog verheugd in de roem van haar zoon.

Als mijn zoon mijn man was, zou ik me liever verheugen over een afwezigheid waardoor hij roem verwerft, dan over de omhelzingen in zijn bed waardoor hij me het sterkst zijn liefde zou tonen. Toen hij nog een tenger kind was ... toen al ... verheugde het me hem het gevaar te zien zoeken, waar hij de kans had roem te vinden.

Naar een wrede oorlog zond ik hem, waaruit hij terugkeerde, het voorhoofd met lauweren omkranst. (1, 3)

En indien hij in een oorlog zou zijn gesneuveld, zegt zij:

Dan zou zijn goede faam mijn zoon geweest zijn; daarin zou ik mijn nageslacht gezien hebben. Hoor mijn oprechte bekentenis: had ik twaalf zonen, mij allen even lief ..., dan had ik liever dat er elf een nobele dood stierven voor hun land dan dat één in wellustige overvloed zou zwelgen. (1, 3)

Wanneer Coriolanus Rome dreigt te verwoesten, roemt Volumnia niet meer als ‘Spartaanse moeder’ de heldhaftigheid en eer van haar zoon die als overwinnaar anderen verdelgt.¹⁸ Zij vraagt om verzoening; zij smeekt hem zowel Romeinen als Volsken recht te doen en doet een beroep op zijn eer in de toekomst geroemd te worden als een man die vrede heeft gebracht.

Anders dan vrouwen in het oude Griekenland, die de staat slechts konden dienen met het baren en opvoeden van kinderen, worden vrouwen in Rome beschouwd als belangrijk voor de overdracht van de cultuur. Weliswaar zijn de families ondergeschikt aan de stad, maar moeders hebben met name de taak hun kinderen op te voeden tot moedige strijders. Romeinen prijzen de moeders van grote militairen en staatslieden, omdat zij hen hebben opgevoed tot grote zonen van Rome.

Volumnia’s gezag wordt dan ook bepaald door haar moeder-zijn van Coriolanus en haar identificatie met de politiek-militaire ideologie van Rome die zij haar zoon heeft meegegeven. Vanwege die identificatie oefent zij macht over haar zoon uit en heeft zij bijgevolg een grote politieke invloed op hem. Zij weet zich onderworpen aan die ideologie en tegelijkertijd is zij er een instrument van.¹⁹

In het milieu van de patriciërs was het gebruikelijk dat vrouwen (echtgenotes, dochters en zusters) voor mannen knielden. Omdat een moeder deelde in het gezag en de eer van de vader, knielde zij niet voor een zoon.²⁰ Dat Volumnia knielt voor Coriolanus, is zeer ongebruikelijk en ‘onnatuurlijk’. Het brengt hem in verwarring; hij kan het niet

18 De typering ‘Spartaanse moeder’ is van Jan Kott, a.w.,

pp. 198-199. Zie Marilyn L. Williamson, a.w., pp. 154-159.

19 Zie Delia Bacon, *The Philosophy of the Plays*, pp. 443-445.

Ook Coppélia Kahn, *Roman Shakespeare*, pp. 146-147. Paul A. Cantor, *Shakespeare’s Rome*, p. 105. Stanley Cavell, a.w., pp. 245-255.

20 Coppélia Kahn, a.w., p. 157.

lang aanzien. Hij gaat zelf door de knieën en hij voegt zich naar de orde van de natuur: hij zwicht voor zijn moeder die een beroep op hem doet in naam van zijn familiebanden, Rome, het recht van de volken en de vrede. Zij wordt een verdedigster van verzoening en Coriolanus volgt haar.

Verwantschapsrelaties spelen in deze tragedie een doorslaggevende rol. Zij zijn sterker dan het militaire bondgenootschap tussen Coriolanus en Aufidius. Daar komt bij dat de gesprekken tussen Coriolanus en zijn moeder, die tot de private sfeer van de familie behoren, op publiek terrein worden gevoerd; alle aanwezigen zijn er getuige van. De private en publieke sfeer liggen hier door elkaar. De oorlogssituatie breekt de private sfeer open met als gevolg dat de inhoud van die private gesprekken diep doordringt in het publieke leven. Coriolanus is zich van de consequenties bewust. Het zal zijn ondergang betekenen.

Trots zonder compromis

In de tragedie *Coriolanus* schetst Shakespeare twee werkelijkheidsgebieden: de oorlogvoering en het maatschappelijk-politieke leven. In de oorlogvoering voelt Coriolanus zich helemaal thuis; hij verheugt zich in de oorlog, beheerst haar en toont zich een held. Hij vecht niet slechts tegen de vijand om hem te verslaan, maar hij wil zich ook bewijzen als soldaat van Rome. Het held-zijn is niet alleen het resultaat van de oorlog, het is zijn inzet.

Als oorlogsheld kan niemand zich met hem meten. Als zodanig bereikt hij een eenzame hoogte, die hij in het maatschappelijk-politieke leven echter niet kan en wil verzilveren. In het maatschappelijke en politieke leven beheerst hij de spelregels niet, hij haat ze en wordt er het slachtoffer van.

Naar zijn aard als heldhaftig soldaat en naar zijn afkomst als patriciër, is Coriolanus trots. Naar zijn aard heeft hij grote prestaties verricht en roem verworven. Cominius prijst hem: 'Dank, goden, dat we zulk een krijgsman hebben!' (1, 9). In oorlogstijd is hij een soldaat met charisma.

Als zijn soldaten hem op de schouders nemen, roept hij uit: 'Maakt gij een zwaard van mij?' (1, 6) Alexander Leggatt merkt op dat in die woorden Coriolanus' overtuiging ligt besloten: hij wil niet een deel van de politieke gemeenschap zijn, hij is de soldaat en het zwaard van Rome.²¹ Aufidius typeert hem echter raak, wanneer hij zegt dat Coriolanus zijn roem niet aankan, omdat hij naar zijn aard onbuigzaam is, zich niet kan aanpassen en in oorlogs- en vreedstijd met dezelfde hardheid te werk gaat.

Daar zit de kneep: Coriolanus is van nature een soldaat, die zich niet kan en wil plooiën naar de regels van de politiek. Als patriciër en soldaat toont hij een bepaalde gezindheid en hartstocht, zonder zich te bekommeren om de te voorziene gevolgen van zijn optreden. Zijn opvliegendheid en onbeheerstheid tonen aan dat hij geen afstand kan nemen van zaken waarmee hij wordt geconfronteerd. Omdat dit alles elke samenwerking met het volk en de tribunen volgens de geldende regels onmogelijk maakt, is hij ongeschikt voor het politiek leiderschap.

Zijn militaire aard gedooft geen compromis en zij is onvernegbaar met het handjeklap op de politieke markt.²² Als zijn moeder na de overwinning op de Volsken zegt dat hij nu wel consul zal worden, antwoordt Coriolanus:

Weet, moeder, liever ben 'k

Hun dienaar op mijn wijze, dan met hen

Een heerser op hun wijze. (11, 1)

Deze woorden, die van zelfkennis getuigen, geven aan dat hij zichzelf beschouwt als ongeschikt voor het politiek leiderschap. Hoewel hij van Cominius zijn nieuwe naam Coriolanus krijgt als een blijk van waardering voor zijn oorlogsdaden of voor wat hij *is*, toont hij zijn afkeer van de complimenten die hem in de senaat ten deel vallen: "k Liet liever nog opnieuw mijn wonden helen / Dan horen hoe 'k ze kreeg. (...) Vaak echter / Hield ik voor slagen stand maar

21 Alexander Leggatt, a.w., p. 191.

22 Zie Lars Engle, *Shakespearean Pragmatism*, p. 165.

vlood voor woorden' (11, 2). Juist omdat hij weet wie hij *is*, vlucht hij voor woorden waar de politiek vol van is. Hij is zich ervan bewust dat hij, als hij zich aanpast aan de regels van de politiek, zijn natuur als soldaat zal verloochenen. Hij wil niet toneelspelen en het volk nederig om instemming vragen. Hij kan niet tegelijkertijd soldaat en politicus zijn. Het één zou ten koste van het ander gaan of hij zou een gespleten persoonlijkheid worden. Hij voelt die gespletenheid, als hij tenslotte toch besluit naar het volk te gaan en tegen zijn moeder en vrienden zegt: 'Wilt ge dat ik / Mijn aard ontrouw zou wezen? (...) Ge geeft mij daar een rol, die 'k nooit natuurlijk / Zal kunnen spelen. (...) Wel, 't moet. / Vlucht nu, mijn aard, en de inborst van een hoer / Kome over mij!' (111, 2).

Coriolanus is zich terdege bewust van de interne maatschappelijke en politieke tegenstellingen en van het labiele machtsevenwicht tussen de elkaar wantrouwende patriciërs en plebejers: het aanvaarden van het politiek leiderschap betekent doen alsof de politiek in Rome berust op samenwerking, onderhandelingen en compromissen, terwijl zij in feite een kwestie is van een machts- en klassenstrijd. Hij wil wel consul worden, maar dan van het Rome van de patriciërs. Zonder aanvaarding en legitimering volgens geldende regels door het volk zal het echter niet gaan, maar hij kan de mengvorm van aristocratie en democratie niet aanvaarden. Hij wenst een aristocratische regeringsvorm en hij is bereid uit de kringen van de patriciërs zijn adviseurs te kiezen. Zijn houding is verwant met wat Machiavelli als volgt omschrijft: 'Maar buiten deze persoonlijke adviseurs om moet een heerser naar niemand willen luisteren, hij moet ten uitvoer brengen wat hij besloten heeft en wilskrachtig aan zijn besluiten vasthouden. (...) Een heerser moet dus altijd overleg plegen, maar dan wel wanneer hij dat zelf wil en niet wanneer anderen dat willen'.²³

23 Niccolò Machiavelli, a.w., X111, 2, 4.

Alleen als militair en bevelhebber wil Coriolanus dus consul worden – in confrontatie met het volk. Hij minacht de plebejers en hij rechtvaardigt zijn optreden met de woorden: “k Zal mijn reednen geven, / Veel meer waard dan hun stem’ (III, I). Volgens de interpretatie van Leggatt zegt hij eigenlijk: ‘Ik ben de stad’.²⁴ Die interpretatie lijkt mij niet geheel juist, omdat Coriolanus’ heldhaftigheid en trots boven eigenbelang uitgaan. Hij wil de belangen van het Rome van de patriciërs dienen. Overeenkomstig zijn natuur wil hij soldaat en zwaard van dat Rome zijn en wil hij in die kwaliteit niet meer zijn dan een dienaar van de stad.²⁵

Coriolanus ligt echter voortdurend met zijn natuur en met de orde van de natuur overhoop. Wanneer zijn moeder, zijn vrouw en zijn zontje hem proberen te bewegen Rome niet te verwoesten, toont hij zich naar zijn natuur een gehard soldaat. Hij noemt zich iemand die zichzelf gemaakt heeft en die zich niet door zijn gevoelens zal laten leiden. Even later blijkt de natuurlijke kracht van zijn gevoelens te sterk: hij laat zich door zijn moeder overhalen. Bovendien ervaart hij de situatie waarin zijn moeder voor hem knielt als strijdig met de orde van de natuur en noemt hij die situatie een ‘onnatuurlijk schouwspel’.

Overeenkomstig zijn natuur kiest hij partij voor wat hij ziet als de natuurlijke (derhalve ook politieke en morele) superioriteit van de patriciërs ten opzichte van de plebejers en gaat hij de daaraan inherente maatschappelijke en politieke conflicten niet uit de weg. Anderzijds kiest hij in de strijd tussen de Romeinen en de Volsken uiteindelijk voor de natuurlijke orde van recht, vrede en harmonie.²⁶ In zijn strijd tussen ‘zijn natuur’ en de ‘orde van de natuur’ wordt Coriolanus verscheurd. Met een verwijzing naar de reeds geciteerde woorden ‘Al wat natuur geschapen heeft

24 Alexander Leggatt, a.w., p. 202.

25 Paul A. Cantor, a.w., pp. 35-37.

26 Zie Reuben A. Brower, a.w., pp. 361-370.

is goed, / Mismaakt is enkel een ontaard gemoed', is het mogelijk zijn door het patriciërsmilieu gevormde trotse natuur te interpreteren als een 'ontwaard gemoed'.²⁷ In elk geval toont hij de grootsheid van dat gemoed als soldaat van Rome, dat echter onverenigbaar is met de aard van een politicus en dat het moet afleggen tegen de natuurlijke orde van recht, vrede en harmonie. In de tragedie van die strijd ligt zijn ondergang.

²⁷ Zie hoofdstuk 1, noot 10.

HOOFDSTUK IV

Filosofische achtergronden van politiek handelen

Kracht van tradities

Aanhangers van een filosofische of godsdienstige traditie en daarmee verbonden morele opvattingen, ontlenen aan die traditie fundamentele waarden en normen die dienen ter interpretatie van hun gedrag en van diverse maatschappelijke en politieke verschijnselen. Alasdair MacIntyre noemt de waarden en normen die in zo'n traditie zijn geworteld 'prescriptions for interpretation'.¹ Hij bedoelt met die uitdrukking, dat iemand vertrouwt op waarden en normen die hem steeds tot steun zijn geweest bij die interpretaties.

Er is met die waarden meer aan de hand. In de inleiding verwees ik reeds naar Paul Ricoeur die betoogt, dat die waarden voor de aanhangers van een traditie de 'pretentie van waarheid' hebben.² Dat wil zeggen dat mensen die in een bepaalde traditie leven die waarden voor waar houden. Dat engagement met waarheid toont iets van iemands identiteit en het zich bewust zijn van die identiteit toont iets van iemands zelfkennis. Bovendien is zelfkennis, zoals Charles Taylor opmerkt, een 'onmisbare sleutel tot zelf-aanvaarding'.³

Voor de interpretatie van waarden die in een filosofische traditie zijn vervat, zijn mensen aangewezen op het gedachtegoed dat binnen die traditie bestaat. Weliswaar hebben die interpretaties van waarden niet altijd het laatste woord en kunnen we die interpretaties aan een kritisch

1 Alasdair MacIntyre, 'Epistemological Crises', p. 242.

2 Zie Paul Ricoeur, *Soi-même comme un autre*, pp. 298-309.

3 Zie Charles Taylor, *Sources of the Self*, p. 179.

onderzoek onderwerpen, maar voor kortere of langere tijd vallen we erop terug.

Godsdienstige en morele tradities zijn dus geen statische grootheden; zij maken ontwikkelingen door. Er kunnen nieuwe interpretaties van oude waarden ontstaan. Ook kan het gebeuren dat aanhangers van een bepaalde traditie tot de ontdekking komen, dat zij met bepaalde waarden en/of met de in die traditie algemeen aanvaarde interpretaties ervan niet meer uit de voeten kunnen. Zij beschouwen die waarden en interpretaties als verouderd.

Het zich bewust worden van veranderende opvattingen binnen tradities kan leiden tot een kritische reflectie op de waarden en normen die men al gedurende lange tijd heeft gehanteerd en waarmee men zich heeft geëngageerd. Een kritische reflectie op waarden van een bepaalde traditie impliceert dan ook een kritische reflectie op iemands identiteit en zelfkennis. Die zelfkennis heeft niet slechts betrekking op formele criteria die zelfkennis mogelijk maken, maar zij ontdekt iets van iemands kennis van zijn eigen persoon.⁴

Die kritische reflectie betekent niet alleen zelfkritiek, maar zij kan ook leiden tot een kritische openheid voor de waarden en normen van andere tradities. Men kan tot de erkenning komen, dat bepaalde waarden in de eigen traditie ten dele overlappend zijn met waarden in andere tradities. Het is echter ook mogelijk dat men bepaalde waarden in de eigen traditie als volkomen onverenigbaar beschouwt met waarden uit een andere traditie.

Mensen kunnen dus worden uitgedaagd bepaalde waarden en normen te heroverwegen, te herformuleren en hun interpretaties van maatschappelijke en politieke verschijnselen te herijken. Die nieuwe situatie brengt een nieuwe manier van denken met zich, die mensen in staat stelt te begrijpen waarom zij bepaalde opvattingen blijven handhaven of andere opvattingen zijn gaan aanhangen. Zo'n

4 Zie Charles Taylor, a.w., p. 181.

nieuwe manier van denken kan met zich brengen een herontdekking en revitalisering van waarden uit eigen traditie en/of het overnemen van elementen uit een andere traditie. Kortom, zo'n nieuwe manier van begrijpen van waarden en normen van een bepaalde traditie kan mensen een nieuw houvast bieden, maar zij kan ook onzekerheid versterken.

De geschetste problemen met betrekking tot de interpretatie en herinterpretatie van waarden die hun plaats hebben in verschillende filosofische tradities, spelen een cruciale rol in *Julius Caesar*. De samenzweerdere van Julius Caesar blijken aanhangers te zijn van verschillende filosofische tradities. Marcus Brutus is een aanhanger van de Stoa en Cassius is een aanhanger van Epicurus. Marcus Antonius blijkt een opportunist, terwijl Cicero zich een filosoof toont die beïnvloed is door Plato en Aristoteles. Hun morele overwegingen, argumenten en zelfkennis, alsmede hun twijfels, komen voort uit verschillende filosofische bronnen. Ja, hun filosofische visies blijken de onmisbare sleutels voor het begrijpen van hun argumenten, onderlinge omgang en politieke handelingen.

Julius Caesar, een omstreden heerser

Rome in de overgangstijd van republiek naar keizerrijk is de achtergrond van Shakespeare's tragedie over de moord op Julius Caesar (44 voor Chr.) – de Romeinse veldheer en staatsman die belangrijke gebiedsuitbreidingen van het rijk op zijn naam heeft staan. Naast Julius Caesar is Marcus Brutus de tweede hoofdpersoon. Hij is één van Caesars vrienden en verraders. Hoewel Julius Caesar halverwege het drama wordt vermoord en in het tweede gedeelte Brutus de hoofdpersoon is, draagt het stuk terecht de titel *Julius Caesar*. Tijdens zijn leven handelen alle andere personen in relatie tot hem en na zijn dood handelen zij in relatie tot de gevolgen van zijn dood. Alles in dit stuk draait om Caesar of vindt plaats in zijn schaduw.⁵

Rome wordt in *Julius Caesar*, evenals in *Coriolanus*,

beschreven als de stad die uit twee werelden bestaat: de wereld van de patriciërs en die van de plebejers. Die twee werelden staan vijandig tegenover elkaar, maar ze zijn tot elkaar veroordeeld. Ze vormen een alliantie met een labiel machtsevenwicht. In de kringen van de patriciërs wordt gesproken over de *virtus*, de deugd van dapperheid, innerlijke harmonie, betrouwbaarheid en standvastigheid, die met name in de oorlog maar ook in de politiek moet blijven. De *virtus* wordt door middel van familietraditie, militaire training en politieke ervaring verworven. De patriciërs vormen een betrekkelijk grote groep burgers die een éénhoofdige leiderschap in Rome aanvaarden. Dit neemt niet weg dat onder hen een hevige concurrentie bestaat om te excelleren op politiek en militair terrein.

De plebejers maken zich hoofdzakelijk druk om hun fysieke behoeften. Zij zijn bang voor elke wisseling van het politieke leiderschap; die vrees kenmerkt de onzekerheid van hun bestaan. Zij worden door politieke leiders geleid en misleid, vaak ook bedreigd en onderdrukt en soms met gunsten beloond. Zij juichen nu voor de ene, dan voor de andere leider. Zo is hun lot.

De tragedie begint met gesprekken tussen twee tribunen, Flavius en Marullus, en enkele Romeinse burgers. Die burgers hebben vrijaf genomen om de intocht van Julius Caesar te zien, die na zijn tegenstander Pompeius te hebben verslagen opnieuw een overwinning heeft behaald. De tribunen blijken Caesars tegenstanders te zijn, als zij tegen de burgers zeggen:

Waarom gevierd? Wat krijgsbuit brengt hij mee?
Welke schatplicht'gen volgen hem naar Rome,

- 5 *Julius Caesar*, waarschijnlijk geschreven rond 1599, werd gepubliceerd in 1623. Shakespeare ontleende zijn beschrijving aan Plutarchus in de vertaling van Thomas North, *The Lives of the Noble Grecians and Romans* (1579). Shakespeare localiseert de moord op Caesar in het Capitool, terwijl die plaatsvond in de *Curia Pompeiana*, waar de senaat destijds bijeenkwam.

Tot sieraad aan zijn wagen vastgekleusterd?

(...)

Hebt ge Pompeius niet gekend? Hoe vaak

Klomt gij op muren, tinnen, torens, vensters,

Ja op de schoorsteentoppen zelfs, en met

Uw kindren op uw armen zat ge daar

De lieve lange dag, geduldig wachtend

Totdat Pompeius door de straten trok.

En als ge nauw zijn wagen zaagt verschijnen,

Hebt ge dan niet als uit één keel gejuicht,

Zodat de Tiber sidderde in zijn bedding

Als hij de weergalm hoorde van uw kreet

In de uitgeholde oevers?

En trekt ge nu uw beste kleren aan?

En plukt ge nu een vrije dag eruit?

En strooit ge hem nu bloemen op zijn weg

Die zegepraalt over Pompeius' bloed?

Weg! Weg!

Loop naar uw woningen, val op uw knieën,

En smeeke de goden u de plaag te sparen

Die over zulk een ondank neer moet komen. (1, 1)

De tribunen sturen het volk naar huis en zij verwijderden de versierselen die ter ere van Caesar op de beelden in de stad zijn aangebracht:

We moeten wat in Caesars wieken knippen

Opdat hij lager bij de grond zou vliegen,

Want anders stijgt hij boven 's mensen blik

En houdt ons allemaal in slaafse vrees. (1, 1)

Ook Brutus vreest een te hoge vlucht van Caesar. Als hij in de verte het volk hoort juichen, zegt hij: 'Wat is dat voor gejuich?' 'k Vrees dat het volk / Caesar tot koning uitroept'. Een andere samenzweerder, Cassius, vraagt dan: 'Vrees je het? / Dan is het klaar dat je het zo niet wenst'. Brutus antwoordt: 'Ik wens 't niet, Cassius; toch is hij mijn vriend' (1, 2).

In het Capitool krijgt Caesar van Marcus Antonius de koningskroon aangeboden, die hij echter weigert te aan-

vaarden. Drie keer weigert hij en drie keer juicht het volk hem toe – niet bij het aanbieden van de kroon door Antonius wordt gejuicht, maar bij de weigering. Weigert Caesar omdat hij de kroon op een meer eervolle manier begeert, niet uit handen van Antonius maar krachtens een besluit van de hele senaat? Vreest hij zich de woede op de hals te halen van republikeinsgezinde senatoren? Weet hij van de afkeer die de tribunen van hem hebben? Wil het volk hem aanmoedigen de kroon te aanvaarden? In elk geval is duidelijk dat Caesars positie omstreden is. Evenals Coriolanus respecteert hij de patriciërs en heeft hij onder hen zijn vrienden, maar in tegenstelling tot Coriolanus geniet hij bij het volk grote populariteit.

De samenzweerders houden raad

De samenzweerders horen het gerucht dat de senaat Caesar de volgende dag tot koning wil kronen. Als reactie zegt Cassius: 'Ik weet waar ik dan deze dolk zal planten, / Want Cassius zal Cassius bevrijden'. Even later vervolgt hij:

Ik heb een groep

Der waardigste Romeinen overreed

Om met mij saam een opzet uit te voeren,

In strekking en gevolg eervol-gevaarlijk. (1, 3)

Uit het verdere betoog van Cassius is op te maken, dat Brutus nog lijkt te aarzelen aan de samenzwering mee te doen. Tegen een andere samenzweerder zegt hij:

Kom, Casca, voor het dag wordt zoeken we

Te zamen Brutus op. Drie kwart van hem

Is al van ons; en bij de volgende aanval

Geeft zich de hele man wel aan ons over. (1, 3)

Wetend hoezeer zij Brutus nodig hebben, antwoordt Casca:

O, hij troont hoog in 't hart van alle mensen,

En wat van ons een misdaad schijnen zou,

Dat zal zijn aanzien, als de steen der wijzen,

In adel en rechtschapenheid veranderen. (1, 3)

Brutus voert met zichzelf een hevige strijd over de samen-

zwering. Reeds eerder heeft hij tegen Cassius gezegd, dat hij wordt 'gekweld door tegenstrijdige gevoelens' en dat hij 'met zichzelf in onmin' leeft (1, 2). Hij gaat bij zichzelf te rade:

't Moet door zijn dood gebeuren. Ik voor mij,
Ik heb geen grond om hem opzij te stoten,
Tenzij 't gemene goed. Hij wil de kroon;
De vraag is nu: zal dat zijn aard veranderen?
(...)
De kwaal der grootheid is, dat menselijkheid
Zich losmaakt van de macht; om nu van Caesar
De waarheid te bekennen: 'k zag nog nooit
Dat hij zich meer door hartstocht laat beheersen
Dan door zijn rede. Maar 't is vaak gebleken,
Dat needrigheid tot ladder dient voor heerszucht,
En wie haar opklimt wendt zich naar haar toe;
Maar als hij eens de hoogste sport bereikt,
Dan keert hij haar de rug toe, blik op naar
De wolken en misprijst de lage sporten
Waarlangs hij opklom. Zo kan Caesar doen.
Belet het vóór hij 't kan. (11, 1)

De samenzwering blijft hem dermate bezighouden, dat hij er niet van kan slapen. Zijn vrouw Portia maakt zich zorgen over zijn gezondheid, omdat zij hem zelden zó heeft meegemaakt. Brutus toont zijn 'dubbele ik': hij die in het publieke leven een evenwichtige en sterke persoonlijkheid is, blijkt in het private leven met zichzelf overhoop te liggen.⁶

Die dag komen enkele samenzweerders bij elkaar voor overleg. Moet Cicero in het complot worden betrokken? Metellus Cimber beantwoordt die vraag bevestigend:

Hij moet erbij zijn, want zijn zilvren haar
Zal ons de gunst en goede mening kopen
En stemmen werven om ons werk te prijzen.

6 Zie Delia Bacon, *The Philosophy of the Plays*, pp. 314-315, 329.
Ook Maynard Mack, *Everybody's Shakespeare*, pp. 95-98.

Zijn oordeel, zegt men dan, leidde onze hand,
Vergeten worden onze jeugd en hartstocht,
Want hij bedekt ze met zijn waardigheid. (II, 1)

Brutus werpt tegen dat Cicero nooit te vinden is voor een zaak die door anderen is bedacht. Zij besluiten Cicero erbuiten te laten. Een andere vraag is of Marcus Antonius met Caesar moet sterven. Cassius vindt van wel, maar Brutus is van mening dat na Caesars dood de macht van Antonius ten einde is. Bovendien zegt Brutus dat hij niet meer bloed wil vergieten dan strikt nodig is. Hoewel Antonius een trouwe vriend en volgeling van Caesar is, besluiten de samenzweerders hem niet te doden. Over de beraamde moord op Caesar zegt Brutus:

Laat ons met moed hem doden, niet met haat;
Laat ons hem offren als een maal voor goden,
Niet stuk hem houwen als een aas voor honden;
En laat ons hart, zoals een sluwe meester,
Zijn dienaars hitsen tot een daad van toorn
En dan in schijn berispen. Daardoor wordt
Ons werk een daad van noodzaak, niet van haat.
En als het oog van 't volk dit zo beschouwt,
Noemt men ons zuiveraars, geen moordenaars. (II, 1)

Dood aan de tirannie

Brutus is niet de initiatiefnemer tot de samenzwering. Cassius haalt hem over, maar zodra Brutus zich bij de samenzweerders heeft aangesloten speelt hij een leidinggevende rol. Hij wenst geen concurrentie van Cicero van wie hij zegt dat die geen bijrol zal willen spelen. Brutus zelf blijkt dominant en eierzuchtig.⁷

Maar wat motiveert Brutus om aan de samenzwering mee te doen? Hij zegt duidelijk dat hij geen reden heeft om Caesar te doden en hij overweegt dat alleen het algemeen

7 Zie Darryl J. Gless, 'The Value of Pedagogical Pluralism', p. 196. Ook Thomas McAlindon, *Shakespeare's Tragic Cosmos*, pp. 90-91.

belang Caesars dood noodzakelijk kan maken. Hij stelt de vraag of Caesars benen de weelde en de macht van het koningschap kunnen dragen. Daarom vraagt hij zich af of Caesars aard zal veranderen. Hij geeft echter toe dat Caesar nog nooit zijn hartstocht over de rede heeft laten heersen. Toch vreest hij dat Caesars macht tot tirannie kan leiden, waar niet alleen het volk maar ook de patriciërs de dupe van kunnen worden. Tenslotte, na lang en rijp beraad, is zijn besluit dat hij die mogelijke ellende moet voorkomen. Zijn beslissing is het resultaat van een innerlijke worsteling. Toch maken zijn vriendschap met en de door hem geroemde grootheid van Julius Caesar, Brutus tot een verrader bij uitstek.

Terwijl de samenzweerders bijeen zijn, krijgt Caesar van zijn vrouw Calpurnia te horen dat zij een voor hem onheilspellende droom heeft gehad. Zij smeekt hem die dag niet uit te gaan. Caesar antwoordt:

Hoe kan de mens ontlopen

Wat door de macht'ge goden is bepaald?

En dus gaat Caesar uit; want al die tekens

Gelden de wereld evenzeer als Caesar. (II, 2)

Calpurnia merkt op: 'Ach, mijn gemaal, / Uw wijsheid wordt verblind door zelfvertrouwen'. Caesar geeft één van zijn dienaren de opdracht: 'Ga, zeg de priesters dat ze daadlijk offren / En melden of de tekens gunstig zijn'. De priesters raden hem af uit te gaan. Hij laat zich overhalen; hij zal thuisblijven. Maar dan komt één van de samenzweerders, Decius Brutus, bij hem langs. Deze Brutus weet hem tenslotte op andere gedachten te brengen en Caesar besluit: 'Ik ga'. Ook andere samenzweerders komen naar Caesars huis en hij ontvangt hen: 'Kom, goede vrienden, drink wat wijn met mij; / Daarna vertrekken we te zaam als vrienden' (II, 2). Zo toont Julius Caesar zich een goede vriend voor de anderen.

Niet de vriendschap, maar het politieke leven beheerst het handelen van de hoofdrolspelers. Alles is politiek. Ook de gesprekken in de privé-sfeer, tussen Julius Caesar en

Calpurnia en tussen Brutus en Portia, hebben uiteindelijk – anders dan in *Coriolanus* – geen beslissende betekenis voor het verdere verloop van de gebeurtenissen.

In het publieke leven speelt Caesar de eerste viool. Hij heeft een machtig en welvarend Rome onder zijn leiding voor ogen. Hij streeft niet naar macht om vervolgens de wetten niet te eerbiedigen, maar hij geeft wetten en vaardigt decreten uit die hij wil handhaven en die hem doen gloriëren. Evenals Brutus wordt Julius Caesar echter gekenmerkt door een ‘dubbel ik’: in gesprekken met zijn vrouw en vrienden toont hij gevoel en verandert hij van besluit, terwijl hij in het publieke leven zelfverzekerdheid, ambitie en hoogmoed uitstraalt en optreedt als een wilskrachtige en onwankelbare leider.⁸

Bij het Capitool aangekomen knielt Metellus Cimber voor Caesar en vraagt gratie voor zijn verbannen broer. Caesar reageert als volgt:

Ik moet u stuiten, Cimber.

Dat kruipen en dat onderdanig buigen

Kon 't bloed ontsteken van gewone mensen

En 't vast besluit en eerste wetsdecreet

In kindernet veranderen. Wees niet dwaas,

Denk niet dat Caesars bloed zo miltziek is

En het zijn waar karakter laat ontdooien

Door wat slechts dwazen smelt: door zoete woorden,

Gebogen ruggen, honds gekwispelstaart.

Uw broer werd door een wetsdecreet verbannen,

En kruipt en bidt en flikflooit u voor hem,

Dan trap ik als een hond u uit mijn weg.

Weet, Caesar doet geen onrecht; zonder grond

Herroept hij geen besluit. (III, I)

Ook anderen dringen aan op gratie. Caesar antwoordt:

Indien ik was als gij kon dit me roeren;

Uw smeking zou me roeren, kon ik smeken;

8 Zie Delia Bacon, a.w., pp. 314-315. Ook Maynard Mack, a.w., p. 94.

Maar onverwrikbaar ben ik als de noordster
Wiens eeuwig-vaste en onbewogen aard
Aan 't firmament niet zijns gelijke heeft.
De hemel straalt van vonken zonder tal,
En zij zijn alle vuur en schitt'ren alle;
Doch één slechts is er die zijn plaats bewaart.
Zo in de wereld: hij is vol met mensen,
En mensen zijn gevoelig, vlees en bloed;
Maar in die massa ken ik er toch één
Die onverzetlijk vast blijft op zijn plaats,
Door niets geschokt. Dat ik die ene ben,
Wil ik nu ook hierin een weinig tonen:
Dat ik onwrikbaar Cimber deed verbannen,
En thans onwrikbaar zijn verbanning handhaaf. (111, 1)
Dan slaan de samenzweerdere toe. Als Marcus Brutus
naar voren komt, roept Caesar de bekende woorden uit:
'Ook gij, Brutus!'

Het volk gecorrumpeerd

Marcus Antonius, reeds genoemd als trouwe vriend en volgeling van Julius Caesar, zegt zich te zullen onderwerpen aan de nieuwe machthebbers. Hij vraagt hen slechts een toespraak te mogen houden bij Caesars uitvaart. Cassius wil Antonius de kans niet geven het volk toe te spreken, maar de anderen stemmen met Antonius' verzoek in. Nadat Brutus de gronden van de aanslag op Caesar zal hebben uiteengezet, mag Antonius spreken. Brutus houdt een egocentrisch betoog dat rationele argumenten bevat:

Romeinen, landgenoten, vrienden! Hoor mij bij het bepleiten van mijn zaak, en wees stil opdat ge horen moogt. Geloof mij terwille van mijn eer, en heb achting voor mijn eer opdat ge mij geloven moogt. Oordeel mij naar uw wijsheid ... Indien er onder deze menigte een goede vriend van Caesar is, tot hem zeg ik, dat Brutus' liefde voor Caesar niet minder groot was dan de zijne. Indien die vriend nu vraagt, waarom Brutus opstond

tegen Caesar, dan is dit mijn antwoord: niet omdat ik Caesar minder, maar omdat ik Rome méér liefhad. Wat hadt gij het liefst, dat Caesar leefde en gij allen als slaven stierft, of dat Caesar dood was en gij allen leefde als vrije mannen? Omdat Caesar van mij hield ween ik om hem; omdat hij gelukkig was verheug ik mij; omdat hij moedig was eer ik hem; maar omdat hij heerszuchtig was doorstak ik hem. (I II, 2)

Nadat het volk Brutus heeft toegejuicht, voert Antonius het woord – aanvankelijk gematigd, vervolgens appellerend aan de emoties van zijn toehoorders en eindigend met een onverholen afkeer van Caesars moordenaars:

Vrienden, Romeinen, burgers, hoor mij aan.
Begraven kom ik Caesar, niet hem prijzen.
Het kwaad dat mensen doen leeft na hen voort,
Het goed wordt vaak met hun gebeent' begraven.
Zo zij het ook met Caesar. De eedle Brutus
Heeft u gezegd, dat hij heerszuchtig was,
En was dat zo, dan was 't een zware schuld,
En zwaar heeft Caesar ervoor moeten boeten.
Hier, met verlov van Brutus en zijn vrienden, –
Want Brutus is een achtenswaardig man,
Dat zijn zij allen, achtenswaard'ge mannen, –
Kom ik bij Caesars lijk een rede houden.
Hij was mijn vriend, rechtvaardig steeds en trouw.
Maar Brutus zegt, dat hij heerszuchtig was,
En Brutus is een achtenswaardig man.

(...)

Ik wil wat Brutus zegde niet weerleggen,
Maar sta hier om te zeggen wat ik weet.
Gij allen hielt van hem, – niet zonder grond.
Wat grond weerhoudt u nu, om hem te wenen?

(...)

Nog gisten hield één enkel woord van Caesar
De wereld in bedwang. Nu ligt hij daar,
En de geringste zelfs brengt hem geen hulde. (I II, 2)

Verder vermeldt Antonius dat Caesar met zijn overwinningen de schatkist van Rome goed gevuld heeft, dat hij de armen niet met lege handen liet staan en dat hij tot drie-maal toe de koningskroon geweigerd heeft. Vervolgens spreekt hij onomwonden over Brutus en andere vrienden van Caesar als verraders. Tenslotte deelt hij mee dat Caesar in zijn testament heeft bepaald, dat elke burger 75 drachmen zal krijgen en dat zijn privé-tuinen publieke parken voor de Romeinen zullen zijn.

Het volk roemt Caesar en schreeuwt om de dood van de verraders. Zoals het volk eens Pompeius heeft toegejuicht en later Julius Caesar en Brutus, zo juicht het nu voor Antonius en keert het zich tegen Brutus. Het verborgen thema van Shakespeare's Romeinse spelen is volgens Allan Bloom: het corrumperen van het volk is de sleutel tot het verkrijgen van macht in Rome.⁹

Net als *Coriolanus* begint *Julius Caesar* met wat er in het volk omgaat. Er is echter een belangrijk verschil. *Coriolanus* begint met enkele plebejers die spreken over de honger van het volk en die hun grieven uiten tegen de senaat die niets doet aan de hoge graanprijzen. In *Julius Caesar* komen plebejers aan het woord, die gewend zijn aan onderdrukking en vleierij. Zij juichen voor de leider van wie zij in hun voordeel het meest verwachten. In *Coriolanus* zijn de tribunen uit op hun eigen macht, die afhankelijk is van de vijandschap van het volk tegenover de senaat; en die vijandschap wakkeren zij aan. In *Julius Caesar* hebben de tribunen de moed de plebejers op te zetten tegen Caesar onder het mom de belangen van de burgers te verdedigen. In beide tragedies wordt het volk door de tribunen gecorrumpeerd.

De plebejers hebben een bescheiden recht tot het kiezen van magistraten en zij kunnen hun veto uitspreken over senaatsbesluiten. Voor de weinige rechten die zij hebben komen zij op, al was het alleen maar om geen slaven van de

9 Zie Allan Bloom, *Shakespeare's Politics*, pp. 79-80.

patriciërs te worden. Het labiele machtsevenwicht met de patriciërs kan redelijk in tact blijven, zolang de patriciërs hun onderlinge eenheid weten te handhaven en eensgezind bepaalde kandidaten voor bestuurlijke functies steunen. Als de patriciërs die eenheid echter niet tonen of tegen de wetten ingaan, dan gaan groepen patriciërs een beroep doen op de wensen van het volk. Na de dood van Julius Caesar ontstaat in Rome dan ook een gevaarlijke situatie.¹⁰

Ook Brutus en Antonius corrumperen het volk met hun lijkredes. Brutus' betoog is afstandelijk, rationeel, retorisch en egocentrisch. Hij doet een beroep op achting voor zijn eer en op de wijsheid van het volk om zelf te oordelen. Hij spreekt met gematigde demagogie over de vrijheid van het volk en over de heerszuchtigheid van Julius Caesar. Antonius is gepassioneerd en hij vleit het volk. Voluit demagogisch prijst hij Brutus als een achtenswaardig man, maar vervolgens keert hij zich op een slimme manier tegen Brutus en prijst de liefde van Julius Caesar voor het volk.¹¹

In verband met zijn overwegingen dat Julius Caesar zich als een tiran kan en waarschijnlijk zal ontwikkelen, toont Brutus zich een realist. Ook gebruikt hij het realistische en sluwe argument, dat de burgers moeten kunnen zeggen dat de samenzweerders geen moordenaars zijn, maar zuiveraars. Op andere momenten is Brutus echter een idealist en een theoreticus met weinig werkelijkheidszin. Hij weerstaat de praktisch ingestelde Cassius die Antonius als een blijvend gevaar voor de samenzweerders onderkent en die daarom ook Antonius uit de weg wil ruimen. Later, na de dood van Caesar, als Cassius wil voorkomen dat Antonius het woord voert, geeft Brutus Antonius toestemming bij de uitvaart het volk toe te spreken. Cassius geeft aan Brutus toe. Hem ontbreekt de reputatie van wijs-

10 Zie Coppélia Kahn, *Roman Shakespeare*, pp. 86-87.

11 Zie Allan Bloom, a.w., p. 82-83.

heid en rechtschapenheid die Brutus heeft; en die reputatie hebben de samenzweerders nodig terwille van de publieke opinie.

Het realisme van Cassius mist Brutus dermate, dat hij niet eens bij de toespraak van Antonius aanwezig blijft; hij gaat naar huis, het incident is voorbij. Hij heeft er kennelijk geen vermoeden van wat er kan gebeuren als Antonius de vrije hand heeft. Volgens zijn theorie kan Antonius zonder Caesar toch niets meer uitrichten. Terecht zegt Alexander Leggatt dat Brutus er een theorie van *caesarisme* op na houdt: alles en iedereen is afhankelijk van één man en met zijn dood zullen zijn volgelingen machteloos zijn. Dat Antonius zal proberen zich te wreken op de verraders, komt blijkbaar niet bij Brutus op.

Op grond van zijn reputatie van wijsheid en rechtschapenheid staat Brutus bij het volk in hoog aanzien. Als filosoof heeft hij ongetwijfeld nobele politieke bedoelingen, maar hij beseft onvoldoende dat alleen met goede bedoelingen de wereld niet kan worden geregeerd. Hij onderschat irrationele krachten die politieke processen en de loop van de geschiedenis mede bepalen. Zijn idealisme en zijn besef van morele superioriteit brengen hem tot fatale vergissingen.¹²

Tirannie van het volk

Na de dood van Caesar neemt Antonius met de hulp van Octavianus¹³ en Lepidus de militaire leiding in handen, maar zij hebben in de stad hun gezag nog niet gevestigd. Zij kunnen zich verheugen in de gunst van het volk, maar zij zijn nog niet in staat macht uit te oefenen over en leiding te geven aan het volk. Brutus en Cassius en hun handlangers zijn inmiddels de stad uit gevlucht en in Rome wor-

12 Alexander Leggatt, *Shakespeare's Political Drama*, pp. 144-145. Ook Maynard Mack, a.w., pp. 100-101.

13 Shakespeare noemt hem Octavius, de naam die hij had voor zijn adoptie door Julius Caesar.

den tientallen senatoren vermoord. Kort voordat ook Cicero wordt vermoord, schrijft hij, dat ‘de mensen na de dood van Caesar elke mogelijkheid aangrepen om massale onlusten uit te lokken’.¹⁴ In Rome’s straten heerst een gezagsvacuüm.

Enkele burgers houden de dichter Cinna, een cynicus, staande en zij verwarren hem met één van de samenzweerders die dezelfde naam heeft. Ook al zegt de man: ‘Ik ben Cinna de dichter! (...) Ik ben Cinna de samenzweerder niet!’, roept één van de burgers: ‘Scheur hem aan stukken voor zijn slechte verzen, verscheur hem voor zijn slechte verzen!’. Een andere burger schreeuwt: ‘Verscheur hem, verscheur hem! ... Brand alles plat!’ (III, 3). Het volk lyncht Cinna, de cynicus.

Cynici, die in de volksmond *kynes* (honden) worden genoemd, willen zich geheel onafhankelijk opstellen van de samenleving en haar conventies. Zij willen zich door de rede laten leiden en als zodanig op hun manier volgens de *virtus* leven. Leven naar de rede en de *virtus* noemen zij leven volgens de natuur, zonder duidelijk te maken wat zij precies onder de ‘natuur’ verstaan. In elk geval keren zij zich tegen gevestigde politieke instellingen en de machts-politiek van senatoren en militairen. Zij trekken als bedelaars door de stad, houden op de markt moralistische toespraken en mengen zich vaak in gesprekken. In het vierde bedrijf mengt zich een dichter, een cynicus, in een twist-gesprek tussen Brutus en Cassius over hun eer als krijgsman en Romein: ‘Veldheren, schaamt ge u niet? Wat voert gij uit? / Schuif, zoals ’t mannen past, uw wrok terzij, / Want langer zag ik ’t levenslicht dan gij’ (IV, 3). Hij wordt door Brutus en Cassius als een hond weggejaagd.

Een echte wijze is volgens cynici iemand die politieke, militaire en financiële macht kan missen; hij is zichzelf genoeg, innerlijk vrij en gelukkig. Dwazen zijn het die zich afhankelijk maken van die machten en wetten. Voor de

¹⁴ Cicero, *Lotsbeschikking*, I, 2.

wetten hebben zij geen respect. Kosmopolieten willen zij zijn en geen burgers van welke stad dan ook.¹⁵ Die opvatting komt Cinna duur te staan. Shakespeare laat er geen misverstand over bestaan, dat na het stoppen van de gevreesde tirannie van Julius Caesar en zonder krachtige leiding, de tirannie van het volk haar kansen krijgt.

Brutus, filosoof van de Stoa

Antonius, Octavianus en Lepidus besluiten dat de moordenaars van Julius Caesar moeten worden gedood. Zij sturen een leger uit en het komt tot een treffen met het leger van Brutus en Cassius. Na wisselende kansen worden de soldaten van Brutus en Cassius in het nauw gedreven. Brutus raakt echter niet in paniek. Hij is een filosoof van de Stoa, die de mens beschouwt als een geïntegreerd deel van de kosmos. Hij gelooft niet alleen in het bestaan van goden, maar ook dat de goden iets doen en wel iets voortreffelijks: zij houden zich bezig met het bestuur van de wereld. De wijsheid en voorzienige leiding van de goden beheerst de ontwikkeling van de kosmische orde en bestuurt de loop van het mensenleven – ook het verloop van de oorlog. Deze opvatting houdt in dat in die wereldorde een goddelijke rede werkzaam is die ook wel *Logos* wordt genoemd.

Naar de opvatting van de Stoa is de wereld een gemeenschappelijk huis van goden en mensen. Ook mensen bezitten *logos* als hoogste kenmerk, dat wil zeggen: denkkracht om inzicht te verkrijgen in de waarheid van die wereldorde en de op dat inzicht gebaseerde morele vrijheid. Het menselijk handelen is hoe dan ook verbonden met die wereldorde en er zijn externe, kosmische factoren die het handelen beïnvloeden. Die beïnvloeding komt echter niet in mindering op hun morele vrijheid en verantwoordelijkheid. Handelen overeenkomstig de kosmische orde vooronderstelt kennis van en inzicht in de waarheid van die

15 Zie John M. Rist, *Stoic Philosophy*, pp. 57-59, 62-63.

orde. Krachtens het inzicht van de rede in de waarheid van die wereldorde, heeft de mens het vermogen de goddelijke wetten voor de ontwikkeling van de kosmos en de loop van het mensenleven te leren kennen. Omdat het in de Romeinse Stoa niet ging om een filosofische kosmologie op zichzelf, maar om kennis van en inzicht in die orde ten behoeve van menselijk handelen, ligt volgens Gerson een ethisch motief ten grondslag aan het verkrijgen van kennis en inzicht.¹⁶

Op grond van de *virtus* handelen betekent derhalve handelen overeenkomstig redelijk inzicht in de kosmische orde. Brutus ziet zich geïncorporeerd in die kosmische orde en hijzelf incorporeert de *virtus*. Hij heeft de reputatie dat hij de *virtus* hooghoudt: in zijn woorden en daden toont hij wijsheid, rechtschapenheid, vastberadenheid en heroïsche moed – niet alleen een politieke en militaire moed, maar ook een morele moed.

Brutus wil zich niet door het lot of emoties laten meesleuren, maar hij wil de leiding van de *Logos* aanvaarden; hij wil zich in zijn handelen laten leiden door zijn inzicht in de *Logos* (de wetten van de kosmische orde of van de natuur). Wat hij – burger van de kosmos – ziet als een morele plicht of een beginsel van recht en rechtvaardigheid, krijgt als zodanig een verheven metafysisch-kosmische status. Brutus heeft de moed tegen anderen in te gaan: hij wil niet dat ook Antonius wordt vermoord en dat er meer bloed vloeit dan nodig is. Die metafysisch-kosmische status van recht en rechtvaardigheid ligt waarschijnlijk ten grondslag aan het argument dat hij gebruikt ter rechtvaardiging achteraf van de moord op Caesar: ‘Viel niet de grote Julius om het recht? / Wie was zo laag, dat hij hem trof en het / Niet deed om ’t recht?’ (I V, 3).

Brutus wil in woord en daad een verdediger van recht en rechtvaardigheid zijn. In hem woedt een strijd tussen zijn vriendschap met Julius Caesar en het publieke belang van

16 Zie L.P. Gerson, *God and Greek Philosophy*, p. 147.

Rome. Met zijn door kennis en inzicht gevormde *virtus* overstijgt hij zelfs de problemen van Rome en de daar bestaande persoonlijke verhoudingen. Hij laat zich niet leiden door emoties, sympathieën of antipathieën, maar door redelijke argumenten. Zijn emoties spelen terdege een rol, maar hij maakt ze ondergeschikt aan redelijke argumentatie. Daarom keert hij zich niet uit emotionele afkeer tegen de persoon van een tiran, maar wil hij op grond van redelijke argumenten de tirannie bestrijden. Hij is niet alleen een burger van Rome, maar als filosoof van de Stoa ook een burger van de kosmos.¹⁷ Dat burgerschap geeft hem een onafhankelijkheid en grootheid van geest. Nietzsche prijst die onafhankelijkheid en grootheid en merkt op dat niets te groot is om daaraan te worden geofferd – ook de dierbaarste vriend niet. Nietzsche noemt Brutus ‘een mens zonder weerga, het sieraad der wereld, het genie bij uitstek’.¹⁸ Heeft Nietzsche niet opgemerkt dat Brutus op beslissende momenten een theoreticus is met weinig werkelijkheidszin? Heeft hij niet gezien dat Brutus op wankelende argumenten tot zijn besluit komt met de samenzweerder mee te doen en dat hij op grond van vermoedens zijn vriend Julius Caesar wil offeren? Hierin ligt het tragische van Brutus: als burger van Rome is hij een persoonlijke vriend van Julius Caesar, als onafhankelijk en groot burger van de kosmos wordt hij op grond van zijn argumentatie diens verrader.

Ook als Brutus na zijn vlucht uit Rome het bericht ontvangt dat zijn vrouw Portia door zelfdoding is gestorven, toont hij zich een filosoof van de Stoa:

Portia, vaarwel. –

Wij allen sterven vroeg of laat, Messala;

En de gedachte dat zij eens moest sterven,

Geeft mij gelatenheid om ’t nu te dulden. (I v, 3)

Brutus gelooft dat een redelijke, goddelijke macht de kos-

17 Zie Reuben A. Brower, *Saint and Hero*, p. 218.

18 Friedrich Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, § 98.

mos bestuurt en beheerst; alles heeft een plaats en doel in de kosmische orde. Alleen de rede geeft inzicht in die kosmische orde, maakt hem vrij van de macht van emoties en geeft hem berusting.

Als Cassius gevoelvol reageert op het bericht van Portia's dood met de woorden: 'O schrijnend en ondraaglijk zwaar verlies!', antwoordt Brutus: 'Geen woord meer over haar. – Een beker wijn' (I v, 3). Hij zegt dat ieder mens eens moet sterven en dat hij Portia's dood in gelatenheid zal dulden. Haar levensloop en levenslot liggen besloten in de kosmische orde en staan in de gang van de sterren geschreven. Die levensvisie klinkt ook door in Calpurnia's woorden, wanneer zij Julius Caesar waarschuwt voor naderend onheil: 'Als beedlaars sterven ziet men geen kometen, / Maar vorstendood vlamt van de hemel neer' (II, 2).

In het nauw gedreven door het leger van de nieuwe Romeinse leiders, vreest Brutus de dood niet. In een gesprek met Cassius verwijst hij naar Marcus Cato, die eens aan de kant van Pompeius had gestaan en na diens nederlaag zelfmoord had gepleegd. Brutus zegt dan dat hij 'naar 't voorschrift van de wijsbegeerte' Cato heeft gemaakt, omdat hij zich het leven benam uit vrees voor wat kon gebeuren. Als Cassius hem vraagt of hij bij een eventueel verlies zal dulden dat hij door zijn overwinnaars door de straten van Rome zal worden gesleurd, antwoordt Brutus:

Nee, Cassius; edele Romein, geloof niet,
Dat Brutus ooit geboeid door Rome trekt:
Daarvoor is hij te fier. (v, 1)

Zelfdoding uit bangheid voor wat komen kan, verwerpt hij. Reeds eerder heeft hij gezegd: 'Naar 't voorschrift van de wijsbegeerte, ... / Zal ik mij wapnen met gelatenheid / En wacht de wil der hoge machten af / Die ons besturen'. Zijn devies lijkt te zijn: geen paniek, blijf de situatie zo lang mogelijk de baas. Hij zal zich echter niet als een gevangene door de straten van Rome laten sleuren. En hij geeft daar ook een verklaring voor: 'De vijand dreef ons tot de rand

van de afgrond: / Het past ons beter zelf erin te springen / Dan op de stoot te wachten' (v, 5). Hij doodt zichzelf niet uit bangheid. Wanneer hij echter elk alternatief beoordeelt als onnatuurlijk of onwaardig, kiest hij op het ultieme moment uit vrije wil voor zelfdoding; hij stort zich in zijn zwaard. Op dat moment houdt hij de eer aan zichzelf.¹⁹ Brutus' dienaar Strato, die hem bij zijn zelfdoding heeft geholpen, zegt dan:

De overwinnaar kan hem slechts verbranden,
Want Brutus is verslagen door zichzelf,
En door zijn dood oogst niemand roem dan hij. (v, 5)

Cassius, een onzekere epicurist

Cassius, die zich een aanhanger van de filosofie van van Epicurus noemt, is als vriend van Brutus ook zijn tegen-speler. Hij heeft geestelijke en lichamelijke genietingen als hoogste ideaal. Niet in losbandigheid beleeft hij zijn genot, maar in de kunst te genieten van een rustig en vreedzaam leven. Niet dat hij het bestaan van goden betwijfelt, maar wel dat zij sturend zouden optreden in de ontwikkeling van de kosmos en in het leven van mensen. Het zich bemoeien met het aardse leven zou de goden storen in hun gelukzaligheid. Geloof in een sturende macht van goden is volgens een epicurist bijgeloof.²⁰ Voor hem bepaalt toeval in belangrijke mate de loop van het mensenleven. Niet dat het menselijk handelen alleen maar door toeval wordt bepaald, maar het levert wel de uitgangspunten voor het handelen. Bepalend voor het geluk van de mens is de houding die hij tegenover de gebeurtenissen in zijn leven aanneemt.²¹

Hoewel epicuristen zich doorgaans afzijdig houden van de politiek, is Cassius er ten volle bij betrokken. Hij heeft een praktische levensinstelling die gebaseerd is op de

19 Zie John M. Rist, a.w., pp. 253-255.

20 Epicurus, *Brief over het geluk*, pp. 44-45.

21 Epicurus, a.w., p. 51.

levenservaring van alledag. In het doordenken van filosofische problemen is hij niet sterk, maar het doen van een verkeerde keus, een onrechtvaardige handeling of van een handeling die niet van ‘nut is in verband met de eisen die het onderling verkeer stelt’, tasten zijn geluk aan.²² Daarin toont hij zich een epicurist, die in zijn houding tegenover bijvoorbeeld Antonius anders oordeelt dan Brutus. Wanneer Brutus in een moment van zwakte opmerkt ... ‘ik ben ziek van eindloos leed’, antwoordt Cassius als epicurist: ‘Je wijsbegeerte strekt je niet tot nut, / Als je het veld ruimt voor toevallig kwaad’ (1 v, 3).

Gemoedsrust is volgens een epicurist het hoogste genot. Die gemoedsrust wordt echter voortdurend bedreigd en wel het meest door vrees voor lijden en voor de dood. Epicurus heeft getracht aan te tonen dat die vrees ongegrond en ingebeeld is: ‘Wanneer wij er zijn, is de dood er niet, en wanneer de dood er is, zijn wij er niet meer’.²³ Als we bedenken dat het epicurisme geen vrees voor de dood kent, rijst de vraag in hoeverre Cassius een overtuigde epicurist is. Hij reageert geschokt op Portia’s dood en in reactie op Brutus’ stoïcijnse gelatenheid zegt hij: ‘De wijsbegeerte maakt mij even sterk, / Maar mijn natuur zou ’t zo niet kunnen dragen’ (1 v, 3).

Aan het eind van de tragedie, als hij in de strijd tegen Antonius en Octavianus zijn ondergang naderbij ziet komen, komt hij van zijn epicurisme terug: ‘Je weet, dat ik bij Epicurus zwoer / En bij zijn leer: nu wijzig ik mijn mening’ (v, 1). Hij geeft zich over aan vogelwichelarij: de kunst van het voorspellen van toekomstige gebeurtenissen in het leven van mensen naar aanleiding van de aanwezigheid en het gedrag van bepaalde vogels – een kunst die veel aanhangers van de Stoa beschouwen als een gave van de goden aan de mensen, maar die de epicuristen verwer-

22 Epicurus, a.w., p. 61. Zie Reinout Bakker, *Lot en daad, geluk en rede in het Griekse denken*, pp. 95-108.

23 Epicurus, a.w., p. 46.

pen.²⁴ Cassius kan zijn epicurisme niet volhouden. Hij spreekt over machtige adelaars die eens zijn leger vergezelden, maar die weggevloden zijn. Nu ziet hij alleen nog raven, kraaien en gieren boven zich vliegen: ‘Hun schaduw lijkt / Een onheilspellend baldakijn, waaronder / Ons leger ligt, klaar om de geest te geven’ (v, 1).

Hij kan zijn epicurisme echter nog niet vergeten, wanneer hij vervolgens opmerkt dat toevallige gebeurtenissen de toekomst zullen bepalen en dat het mensenlot onzeker is. En een mengeling van stoïcijnse en epicuristische gedachten blijkt uit zijn opmerking tegen Brutus: ‘Staan ons de goden bij, dat wij in vrede / Als vrienden de oude dag zien naderkomen! / Doch daar het mensenlot onzeker blijft, / Stel, dat het ergste ons overkomen zou’ (v, 1). Ook Cassius doodt zichzelf, maar uit niets blijkt dat hij dit doet zonder vrees voor de dood. Integendeel, hij is doodsbang (v, 2).

Cicero in een sleutelrol

De staatsman-filosoof Cicero lijkt in deze tragedie een ondergeschikte rol te vervullen. Toch is hij een sleutelfiguur voor de interpretatie ervan. Op de avond voorafgaande aan de moord op Julius Caesar is het in Rome vreselijk slecht weer – het stormt en regent, het dondert en bliksemt. In antwoord op de samenzweerder Casca die bang is en naderend onheil vreest, zegt Cicero: ‘Nu ja, het is een tijd vol vreemde luimen. / De mens legt echter vaak de dingen uit / Naar eigen smaak en mist de ware grond’ (1, 3).

Cassius reageert anders op het slechte weer: als epicurist schrijft hij het niet toe aan de goden, maar aan de toevallige krachten van de natuur of de hemel die mens en dier gek maken, maar die hij trotseert.

Brutus reageert op het geweld van de natuur met stoï-

24 Zie Cicero, *De goden*, 11, 9-12, 160-163.

cijnse kalmte. De bliksem maakt hem niet bevreesd. Integendeel, wanneer hem op dat moment een brief wordt overhandigd, zegt hij onverstoorbaar: ‘Het meteorvuur dat de lucht doorsuist / Bezorgt me licht genoeg om bij te lezen’ (II, 1).

De laatste getuige van het slechte weer die avond is Julius Caesar, die slechts opmerkt: ‘Noch aard noch hemel kende rust vannacht’ (II, 2) – een afstandelijke en beheerste opmerking die past bij iemand die van zichzelf zegt ... ‘onverwrikbaar ben ik als de noordster’. Het vreselijke weer lijkt hem niet te deren, maar hij geeft toch opdracht dat de priesters offers moeten brengen; hij wil weten of de tekenen gunstig zijn voor hem als heerser van Rome. Evenals Cicero wenst hij de natuurverschijnselen niet naar eigen smaak te interpreteren. Er is echter een verschil: Cicero zoekt naar de ‘ware grond’ van de gebeurtenissen, terwijl Julius Caesar zoekt naar tekenen ter realisering van zijn machtsambitie.²⁵

Cicero, door de filosofie van Plato en Aristoteles beïnvloed, neemt op grond van zijn sceptische denkwijze afstand van epicuristische opvattingen over toeval en genot en van de ideeën van de Stoa over een redelijke wereldorde die door een voorzienige goddelijke leiding wordt bestuurd. Cicero bekritiseert het epicurisme, omdat het de mens slechts beschouwt als een wezen dat zich geen idee van het goede kan vormen los van lichamelijke genietingen. Het ontbreken van hogere idealen maakt de epicurist volgens hem uiteindelijk ongeschikt voor de politiek. Hij bekritiseert de Stoa, omdat haar vertegenwoordigers te hoog denken van de mens. Dit argument moet Brutus bekend geweest zijn. Het brengt Brutus ertoe dat hij Cicero niet bij de samenzwering wil betrekken; Brutus zelf kan geen tweede viool spelen. Anderzijds maken zijn opvatting van de hooggeroemde stoïcijnse *virtus* en zijn

25 Zie David Lowenthal, ‘Shakespeare’s Caesar’s Plan’, pp. 244-250.

onderwaardering van hartstochten en gevoelens hem enigszins wereldvreemd.

Cicero heeft echter de invloed van de Stoa wel ondergaan. Hij houdt de filosofie van de Stoa voor 'wat waarschijnlijk is'.²⁶ Als zoekend filosoof naar de 'ware grond' streeft ook hij naar redelijk inzicht in de kosmische orde die ten grondslag ligt aan het politieke leven en aan de staat die gebaseerd moet zijn op recht ter bevordering van het algemeen belang. Hij keurt de toegenomen macht van Julius Caesar dan ook af, maar hij beseft tegelijkertijd dat er weinig tegen gedaan kan worden. Hij is op de dag van de moordaanslag op Caesar niet eens in de senaat aanwezig. Hij lijdt een teruggetrokken leven, terwijl het volgende citaat uit zijn *De Re Publica* een ander gedrag zou doen vermoeden:

Ik zou niet kunnen aarzelen mijzelf aan de ergste stormen, ik zou bijna kunnen zeggen zelfs aan de bliksem, bloot te stellen, terwille van de veiligheid van mijn medeburgers, om met gevaar voor mijn eigen leven hen allen een gerust leven te verzekeren.²⁷

In de tijd van Julius Caesar ziet hij echter geen mogelijkheid tot enige politieke actie. Hij besteedt zijn tijd vooral aan het bestuderen van filosofische problemen en het vertalen van geschriften van Griekse filosofen. Als reden voor die filosofische studie en vertaalarbeid zegt hij:

Toen ik namelijk op non-actief stond en de toestand van de staat zodanig was dat hij niet anders meer bestuurd kon worden dan door de bezielende leiding van één man, toen was ik van mening dat in de eerste plaats de staat ermee gediend zou zijn als de filosofie aan onze burgers zou worden uitgelegd. Ik achtte het van groot belang voor de eer en het aanzien van de staat dat zulke gewichtige en verheven zaken ook in de Latijnse literatuur zouden worden verwoord.²⁸

²⁶ Cicero, *De goden*, III, 12, 95.

²⁷ Cicero, *De Re Publica*, I, iv.

Cicero is een moedig mens, maar ook een filosoof met praktische wijsheid en een politieke realist. Als hij al van de samenzwering heeft geweten en als hij zou zijn gevraagd mee te doen, zou hij er waarschijnlijk geen steun aan gegeven hebben. Een samenzwering zou volgens hem tot mislukken gedoemd zijn of zij zou een andere tiran in het zadel helpen. Hij bemoeit zich niet met politieke acties die slechts effecten hebben op de korte termijn, maar hij wil met zijn filosofische publicaties de Romeinse staat en de burgers dienen op de lange termijn.

Cicero representeert de grote Griekse filosofen tegenover Julius Caesar als groot Romeins veldheer-staatsman. Caesars ambitie is om alle strijd en oorlog te overwinnen en om 'onverwrikbaar als de noordster' politieke orde en harmonie af te dwingen. Tegenover hem staat Cicero die afstand bewaart van de Stoa en van Epicurus en die de 'ware grond' van de kosmische orde en harmonie bestudeert in samenhang met de gecompliceerde politieke werkelijkheid. Cicero wil de politieke orde leren kennen, terwijl Julius Caesar die aan zijn macht wil onderwerpen.

Met de moord op Caesar dachten Brutus en Cassius de tirannie te beëindigen en zodoende de geschiedenis van het Romeinse rijk een wending te geven. Zij hebben gefaald en slechts bevorderd dat de tirannie in andere handen overging en werd gecontinueerd.²⁹ De toepassing van hun filosofische inzichten is uiteindelijk mislukt. Beiden beëindigen hun leven door middel van zelfdoding.

Na Julius Caesar wordt ook Cicero vermoord: de één als 'poolster', de ander als zoeker naar de 'ware grond'. Shakespeare toont zich hier bij uitnemendheid een dichter-filosoof die de filosofie superieur acht boven machtsambities, ook al moet Cicero als haar representant die superioriteit met de dood bekopen.

28 Cicero, *De goden*, 1, 7.

29 Zie Maynard Mack, a.w., pp. 99-100.

HOOFDSTUK V

Gevende en bezittende liefde

Antonius en Cleopatra: bezittende liefde

Liefde is een veelzijdig verschijnsel, zowel in haar uitingen als in haar intenties. Bovendien is die veelzijdigheid gecompliceerd, omdat intenties en uitingen niet altijd met elkaar corresponderen. In de voorgaande hoofdstukken is die gecompliceerde veelzijdigheid reeds naar voren gekomen. Hoewel theoretische onderscheidingen altijd te kort doen aan die gecompliceerde veelzijdigheid, hanteer ik in dit hoofdstuk toch een globaal onderscheid, namelijk tussen gevende en bezittende liefde – twee vormen van liefde die zich soms wonderlijk vermengen en ingewikkelde situaties met zich mee kunnen brengen. Die twee vormen van liefde representeren globaal twee verschillende levenshoudingen: een altruïstische en een egocentrische.

Gevende liefde is het liefhebben van de ander omwille van de ander in wederkerigheid. Het bijzondere van die gevende liefde is dat zij in het uitoefenen ervan niet minder wordt, maar groeit en sterker wordt. Gevende liefde is kenmerkend voor een relatie tussen beminden die zichzelf kunnen wegcijferen, die ten opzichte van elkaar opofferingsgezind zijn, die elkaar de ruimte willen geven en elkaar tot hun recht willen laten komen. De levenshouding die eraan ten grondslag ligt heeft niet de intentie dat één van de partners eigen voordeel en geluk wil bevorderen. Elk heeft het moreel goede, geluk en voordeel van de ander voor ogen, terwijl beiden daardoor ook hun eigen voordeel en geluk vermeerderen.

Een andere levenshouding ligt ten grondslag aan bezittende liefde, die gekenmerkt wordt door de intentie tot het vermeerderen van eigen voordeel en het bevredigen van

hebzuchtige gevoelens. Zij wordt bepaald door een ego-centrische (vaak uitlopend in een egoïstische) begeerte, waardoor iemand de ander liefheeft omwille van zichzelf. Bijgevolg is iemand geneigd een claim op de ander leggen en macht over de ander uit te oefenen.

Een relatie van wederzijds gevende liefde wordt gekenmerkt door exclusiviteit –niet een restrictieve exclusiviteit, maar een exclusiviteit die wordt gekenmerkt door een kracht van openheid en uitstraling naar buiten. Die openheid en uitstraling dragen ertoe bij dat ook anderen kunnen delen in die liefde. Daarentegen wordt een relatie van bezittende liefde gekenmerkt door een restrictieve exclusiviteit, die voortkomt uit het over elkaar macht uitoefenen en die de neiging heeft zich af te sluiten voor anderen. Die bezittende liefde beschouw ik als een gedegenereerde vorm van liefde.

Omdat elk mens altijd het goede voor zichzelf wil, blijft de vraag of het goede willen voor een ander omwille van die ander wel mogelijk is. Aristoteles beantwoordt die vraag door de liefde tot anderen af te leiden uit zelfliefde – een afleiding die als moreel probleem in zijn tijd algemeen bekend was. De voorrang van zelfliefde ontspringt volgens hem aan een universeel principe, namelijk dat iedereen zijn eigen bestaan waard vindt om te bevestigen en lief te hebben. En elk mens bestaat door te leven, te handelen en te werken, waarin hij de zin van zijn bestaan tot uitdrukking brengt.¹ In zijn handelen en werken identificeert een mens zich met de producten van zijn werk: hij is de maker van zijn producten en hij houdt van de resultaten van zijn werk, omdat hij zijn eigen bestaan liefheeft. Aristoteles geeft het voorbeeld van kunstenaars en met name van dichters, die hun werk (gedichten) koesteren als hun kinderen. Vergelijkbaar met het koesteren van hun werk door kunstenaars, is de liefde van iemand voor een beminde. Het ligt in de aard van het mensenleven dat ieder zijn

1 Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, I X, 7, 1168a5-6.

eigen bestaan liefheeft, dat hij in zijn daden laat zien wie hij in aanleg is en dat hij vervolgens het 'voorwerp' van zijn liefde (een beminde) liefheeft.²

Die opvatting van zelfliefde staat in tegenstelling tot een gangbare (egocentrische) opvatting over zelfliefde die doorgaans afgekeurd wordt, omdat zij meestal neerkomt op graaien naar bezit, lust en eer, of omdat zij motiveert tot het opgeven van iets teneinde na verloop van tijd een groter voordeel te bereiken.

Vergeleken met het liefdesverhaal *Romeo en Julia*, twee jonge verliefden voor wie de wereld om hen heen nauwelijks lijkt te bestaan, zijn Antonius en Cleopatra twee volwassenen die zich terdege bewust zijn van de hen omringende wereld. Soms wordt hun relatie gekenmerkt door een restrictieve exclusiviteit en sluiten zij zich voor de wereld af, op andere momenten willen zij die wereld beheersen. Altijd beschouwen zij de wereld vanuit het bastion van hun relatie die in overwegende mate gekenmerkt wordt door hun elkaar wederzijds bezittende liefde. Als zodanig oefenen zij macht over elkaar uit.

Voor liefde is de wereld te klein

De tragedie *Antonius en Cleopatra* heeft als achtergrond het Romeinse rijk na de dood van Julius Caesar. Het rijk heeft dan zijn grootste omvang bereikt. Marcus Antonius houdt zich voornamelijk op in het oosten van het rijk en hij is verliefd op de Egyptische koningin Cleopatra VII. Onenigheid tussen Octavianus en Lepidus doet hem besluiten naar Rome terug te keren.³

In Shakespeare's beschrijving lijkt de relatie tussen Antonius en Cleopatra slechts enkele weken in beslag te nemen, terwijl hun relatie in werkelijkheid een periode van

2 A.w., IX, 7, 1167b38-1168a10; 1168b9-10.

3 Shakespeare heeft deze tragedie ontleend aan Plutarchus in de vertaling van Thomas North. Geschreven rond 1606, werd deze tragedie gepubliceerd in 1623.

tien jaar omvat, van 42 tot 31 voor het begin van onze jaartelling.⁴ In het begin van hun relatie is Antonius drieënveertig en Cleopatra negenentwintig. Het toneelstuk begint met geëxalteerde liefdesuitingen:

Cleopatra: 'Is 't werkelijk liefde, zeg me dan hoeveel'.

Antonius: 'Schamele liefde die men kan berekenen!'

Cleopatra: 'Ik wil de grenspaal van je liefde kennen'.

Antonius: 'Dan moet je eerst een nieuw heelal gaan zoeken' (I, 1).

De aarde is voor hun liefde te klein en Rome valt zelfs in het niet. Wanneer een bode met berichten uit Rome komt, zegt Antonius:

Smelt in de Tiber, Rome, en, weids gewelf

Van 't machtig rijk, stort neer! Hier is mijn wereld,

Landen zijn stof, de slijkkrige aarde voedt

Zo beest als mens, en wat het leven adelt

Is, zo te doen ... [*omhelst haar*]. (I, 1)

Antonius gaat op in de liefde en hij kan geen enkele belangstelling voor de politiek opbrengen. Cleopatra corrigeert hem en maant hem aandacht te besteden aan de politieke aspecten van hun liefdesrelatie. Zij wijst hem erop dat Octavianus of zijn vrouw Fulvia misschien iets belangrijks hebben te berichten of iets van hem verlangen. Hij twist met Cleopatra over het nut van die berichten. Hij heeft geen zin en hij minacht Rome.

Dat is voor een Romein niet gering, maar wel te verklaren. De macht van Octavianus is dermate groot geworden, dat de overgang van de republiek naar het keizerrijk zich reeds aftekent. Antonius voelt dat zijn verdiensten voor Rome in de schaduw van Octavianus staan en minder gewaardeerd worden dan voorheen. Werd hij vroeger door zijn gelijken geëerd, die tijd is voorbij – de keizer in spe heeft geen gelijken. Het nieuwe liefdesleven biedt hem meer bevrediging. Ja, de afname van zijn reputatie in

4 Zie L. de Blois en R.J. van der Spek, *Een kennismaking met de oude wereld*, pp. 170-172.

Rome maakt hem meer toegankelijk voor de charmes van Cleopatra.⁵ Antonius is ten dele een gevoelsmens, maar hij is ook berekenend en opportunistisch. Hij heeft zich overgegeven aan zijn hartstochten en hij moet er niet aan denken de concurrentie met Octavianus aan te gaan.

De genoemde bode brengt hem het bericht, dat in Rome een burgeroorlog is uitgebroken. De uit Rome verbannen Sextus Pompeius, een zoon van de door Julius Caesar verslagen Gnaeus Pompeius, beheerst reeds de zee en is met zijn vloot een bedreiging voor Octavianus. Ook Antonius' broer en zijn vrouw Fulvia hebben zich met een leger tegenover Octavianus opgesteld. Fulvia loopt echter een ziekte op en sterft. Na dit bericht te hebben ontvangen zegt Antonius:

Een sterke geest ging heen. Dit was mijn wens,
Doch wat we vaak verachtend van ons stoten,
Verlangen we terug. Wat ons nu streelt
Verandert door de wisseling der tijden

In 't tegendeel. (1, 2)

Hij herinnert zich wat hij mist en wat het betekent niet meer geworteld te zijn in Rome. Wat zijn hartstochtelijke relatie met Cleopatra betreft zegt hij: 'Ik moet die toverkoningin ontvluchten' (1, 2). Hij hervindt zijn respect voor Rome en hij besluit terug te keren.⁶

Eén van zijn vrienden, Enobarbus, die deel heeft aan het uitbundige leven in Egypte van eten en drinken, beminnen en bemind worden, zegt dan: 'Nu, dan brengen we al onze vrouwen om. We hebben het toch al meegemaakt, dat een onvriendelijkheid hun leven in gevaar bracht; als ze nu ons vertrek moeten doorstaan, is "dood" het wachtwoord' (1, 2). Enobarbus is een man met mensenkennis en hij weet hoe hysterisch Cleopatra soms te keer kan gaan. Wanneer Antonius herhaalt dat hij Egypte zal verlaten, voorziet Enobarbus een hysterische reactie: 'Als Cleopatra ook

5 Zie Paul A. Cantor, *Shakespeare's Rome*, pp. 128-131, 155-156.

6 Zie Paul A. Cantor, a.w., pp. 133-135.

maar het kleinste geruchtje opvangt, valt ze op slag dood. Ik heb haar wel twintig keer zien sterven om een veel onnozeler reden' (1, 2). Mede daarom valt het afscheid van Cleopatra Antonius zwaar, maar hij gaat de confrontatie met haar niet uit de weg:

De harde dwang des tijds legt voor een poos
Beslag op mij, maar heel mijn hart blijft hier
Om je te dienen. In Italië blinkt
't Zwaard van de burgerkrijg; Sextus Pompeius
Zet koers naar Romes haven. De gelijkheid
Der twee partijen in de staat verwekt
Een weifelende spanning. De gehate
Is nu weer sterk en groeit opnieuw in liefde:
De banneling Pompeius, die nog teert
Op 't aanzien van zijn vader, sluipt gezwind
In 't hart van al wie 't huidige bewind
Geen zegen bracht; ... (1, 3)

Zoals Antonius de confrontatie met Cleopatra niet uit de weg gaat, zo ontwijkt hij uiteindelijk ook de confrontatie met Octavianus niet. Vervolgens gaan zijn liefdesprenties door de vuurproef van de oorlog heen.⁷

Ook voor machtspolitiek is de wereld te klein

Niet alleen voor Antonius en Cleopatra, ook voor de leden van het triumviraat, Octavianus, Antonius en Lepidus, die na Julius Caesar de macht in handen hebben, is de wereld te klein. Zij kunnen er niet uit ontsnappen. Maar de wereld onder elkaar verdelen en in vrede naast elkaar bestaan, kan ook niet.⁸ Hun onderlinge verhoudingen worden gekenmerkt door verschillen in macht. En machtspolitiek vereist eliminering van rivalen.

Lepidus is de zwakste. Hij is degene die tijdens het sluiten van de vrede tussen het triumviraat en Sextus Pompei-

7 Zie Lars Engle, *Shakespearean Pragmatism*, pp. 218-219.

8 Zie Jan Kott, *Shakespeare Our Contemporary*, p. 169-177.

us te veel drinkt en afgevoerd moet worden. Later verslaat Octavianus hem moeiteloos.

Een echte concurrentie en later een strijd op leven en dood bestaat tussen Octavianus en Antonius. Shakespeare heeft zijn stuk zo geschreven, dat in de loop van het verhaal reeds duidelijk wordt dat Octavianus als overwinnaar zal eindigen. Hij wordt voortdurend Caesar genoemd.

Octavianus Caesar blijkt ontstemd over het langdurige verblijf van Antonius in Egypte. Hij verwijt Antonius om die reden dat hij zijn eed van trouw aan Rome heeft gebroken. Antonius geeft fouten toe, maar betuigt zijn volstrekte loyaliteit aan Octavianus. De ruzie wordt bijgelegd en tenietgedaan door het huwelijk dat Antonius aangaat met Caesars zuster, Octavia. Octavianus zegt dan:

Hier mijn hand.

Een zuster schenk ik u, zoals geen broer

Er ooit een innig liefhad. Zij zal leven

Om onze macht en harten te vereen'gen,

Voortaan door niets te scheiden. (II, 2)

Impliceert dit huwelijk dat Antonius afziet van Cleopatra? Enobarbus is heel stellig in zijn mening:

Dat doet hij nooit! Haar bloei kan niet verwelken,

Haar eeuwig wisselende lieflijkheid

Wordt nimmer door gewoonheid afgestompt.

Een andre vrouw verzadigt ras het bronst

Die ze verwekt; zij echter scherpt de honger

Hoe meer ze hem verzadigt. Want het laagste

Wordt mooi in haar, zodat gewijde priesters

Haar zegenen, als zij wellustig is. (II, 2)

In een gesprek met een aanhanger van Pompeius, Menas, zegt Enobarbus over dat huwelijk: 'Als ik over die eenheid een voorspelling zou moeten doen, dan zou ik dat niet durven profeteren'. Menas geeft als zijn mening: 'Ik denk, dat er meer politiek dan liefde achter dat huwelijk steekt' (II, 6). Enobarbus beaamt dit. Hij beseft dat dit huwelijk moet dienen ter bevestiging van de vriendschap tussen Octavia-

nus en Antonius ofwel van Octavianus' bezittende vriendschap met Antonius. Vandaar dat hij zich bij de mening van Menas aansluit: 'Dat denk ik ook. Maar u zult zien, dat de band die hun vriendschap samen schijnt te snoeren, die uiteindelijk zal wurgen' (II, 6).

Ondanks wederzijdse betuigingen van vriendschap, ontwaart Antonius argwaan bij Octavianus jegens hem. Hij beklagt zich bij Octavia over haar broer, die niet meer met lof over hem spreekt:

En als hij me zijn lof niet kan onthouden,
Laat hij zich koel en onverschillig uit,
Bedeelt me karig, en ligt prijzen voor
De hand, dan laat hij 't glippen, of hij spreekt
Slechts holle woorden. (III, 4)

Antonius vraagt Octavia te proberen erachter te komen wat de reden is van Caesars veranderde houding en een verzoening tot stand te brengen. Hij vreest dat Octavianus ook tegen hem oorlog zal voeren en zegt ten afscheid: 'Intussen rust ik mij / Ten oorlog op een wijze die de glans / Doet tanen van je broer' (III, 4).

Octavianus koestert jegens Antonius inderdaad een diep wantrouwen, omdat Antonius Egypte het gezag heeft gegeven over Cyprus, een deel van Syrië en Lydië. Volgens Octavianus minacht Antonius Rome. Dan komt Octavia bij haar broer en zij spreekt over Antonius' vrees voor een oorlog tussen hem en Octavianus. Als Octavia vervolgens zegt dat Antonius nog in Athene is, roept haar broer haar toe:

Gekrenkte zuster, neen: Cleopatra
Heeft hem tot zich gewenkt. Hij heeft zijn rijk
Geschonken aan een hoer; nu werven zij
De koningen der aarde voor een oorlog. (III, 6)

Octavianus zegt vervolgens tegen zijn zuster dat zij door bedrog omringd is geweest en dat zij in Rome moet blijven. Intussen zijn aan beide kanten de voorbereidingen voor een oorlog reeds in volle gang.

Reputatie en concurrentie

Voor de achtergrond van de concurrentie tussen Octavianus en Antonius, die uitloopt op een oorlog, is een episode in het begin van het derde bedrijf van betekenis. Daar treedt Ventidius op, een legeroverste aan de kant van Antonius, die een overwinning heeft behaald op het Parthische leger. Als één van zijn officieren, Silius, hem aanmoedigt het verslagen leger nog verder achterna te zitten en zodoende zijn overwinning nog groter te maken, antwoordt Ventidius veelbetekenend:

Silius, ik heb

Genoeg gedaan. Wie lager staat, bedenk het,
Doet licht iets al te groots. Onthou dit, Silius:
Veel beter is 't, iets ongedaan te laten,
Dan door een koene daad te hoog te stijgen
Als onze veldheer weg is. Caesar en
Antonius zegevierden niet zozeer
Door eigen moed dan wel door die van andren.
Neem Sossius, die in Syrië vóór mij
Antonius' luitnant was; de man verwierf
In korte tijd een ongehoorde roem –
En viel in ongenade. Wie in de oorlog
Méér durft verrichten dan zijn veldheer kan,
Wordt zelf de veldheer van zijn veldheer; eezucht,
De krijgsmansdeugd, kiest eerder een verlies
Dan een gewin dat zijn roem overschaduwet.
Ik kon veel meer doen in Antonius' voordeel,
Maar 't zou hem ergren, en zijn ergernis
Zou mijn verdienste breken. (III, 1)

Deze realistische visie op militaire verhoudingen, die ook voor politieke verhoudingen geldt, werpt licht op de relatie tussen Octavianus en Antonius. De roemrijke reputatie van Antonius is voor Octavianus te veel. Antonius klaagt dat Octavianus hem geen lof meer toezwaait, hem niet meer roemt en slechts koel en karig zijn naam noemt. Hij wil dat Octavianus hem waardeert naar de maatstaven van de heroïsche *virtus*.⁹ Met zijn verwijten aan Octavianus

geeft hij echter impliciet toe, dat Octavianus Caesar zijn meerdere is en dat hij over het hoogtepunt van zijn eigen glorie heen is. Cleopatra heeft eens een droom gehad over die glorietijd van Antonius:

Zijn voeten overschreden de oceaan,
Zijn opgeheven arm was als de helmtooi
Van deze wereld, zijn stem had de klank
Der sferenharmonie, maar slechts voor vrienden,
Want wou hij 't wereldrond van angst doen beven,
Dan kon ze als donder raatlen. (v, 2)

Zo heeft Antonius ook gesproken over zichzelf, maar hij verwijst dan nadrukkelijk naar vroegere tijden. In deze tragedie komt dat beeld van de jonge Antonius niet meer naar voren. Terecht zegt Leggatt dat, zoals in veel personen in Shakespeare's spelen, Antonius zichzelf ziet door de ogen van anderen.¹⁰ Hij beseft dat anderen hem beschouwen als een ouder geworden man wiens politieke en militaire rol is uitgespeeld. Zijn trots is gekrenkt en de keus die hem overblijft is onderwerping en trouw aan Octavianus of een conflict. Uit gekrenkte trots kiest hij voor het laatste.

Dat de hoofdpersonen zichzelf zien door de ogen van anderen, betekent ook dat zij zichzelf soms ook zien door de ogen van het volk. Over het volk, de plebejers, wordt in dit toneelstuk nauwelijks gesproken. Het speelt geen duidelijke rol, behalve dat er terdege rekening mee wordt gehouden. Octavianus is duidelijk op zijn hoede, als hij van Lepidus hoort dat het volk Rome uitstroomt in de richting van de haven in Ostia en steun betuigt aan Pompeius (I, 4). Als Octavianus later Antonius beschuldigt van een wellustig leven in Egypte en van minachting jegens Rome, antwoordt één van Caesars volgelingen, Maecenas: 'Verspreid die mare in Rome'. Agrippa, een andere volgeling van Caesar, vult aan: "t Volk, reeds geprikkeld door zijn overmoed, / Zal hem dan wel voorgoed de rug toekeren'

9 Zie Paul A. Cantor, a.w., p. 31.

10 Alexander Leggatt, *Shakespeare's Political Drama*, p. 172.

(III, 6). Hoewel de macht van de Romeinse regeerders groot is en het volk in het verhaal op grote afstand staat (over de senaat wordt helemaal niet gesproken), beseffen zij uiteindelijk niet zonder de steun van het volk te kunnen (vaak met dwang en manipulaties verkregen).

Antonius verslagen

Antonius wil met behulp van Egyptische schepen de strijd tegen Octavianus op zee beslechten. Enobarbus ontraadt hem dit, omdat de schepen oud zijn, de bemanning niet uit ervaren strijders bestaat en de kracht van Antonius' leger op het land ligt. Antonius blijft bij zijn beslissing de strijd op zee te voeren. De zeeslag breekt los en de overwinning is aan Octavianus. Antonius, verslagen en terug in Alexandrië, roept uit:

De aarde wil niet dat ik haar nog betreed,
Ze schaamt zich, mij te dragen. Vrienden, kom;
Het donker overviel me en ik verloor
Mijn weg voor eeuwig. Ik heb nog een schip,
Met goud beladen, neem dat, deel het; vlucht
En sluit met Caesar vrede.

(...)

O, waar heb je mij heen geleid, Egypte?
Zie hoe 'k mijn schaamte voor je blik verberg,
Om aan mijn oude roem terug te denken,
Smaadlijk vernield. (III, 9)

Antonius stuurt een bode naar Octavianus met het verzoek:

Te leven in Egypte; slaat u 't af,
Dan matigt hij zijn wens, en vraagt u enkel,
Dat hij mag aadmen tussen aarde en hemel
Als burger in Athene. Dit voor hem.
Cleopatra nu brengt uw grootheid hulde,
Buigt voor uw macht, en vraagt u voor haar zoons
De kroon der Ptolemaeën, als een gift
Van uw genade. (III, 10)

Octavianus antwoordt:

Wat Antonius aangaat,
Zijn wens vindt geen gehoor. De koningin
Mag rekenen op onze gunst, indien
Zij haar geheel onteerde vriend verdrijft
Of hem hier halsrecht. Als zij dat volbrengt,
Zal ze niet vruchtloos smeken. (III, 10)

Antonius en Cleopatra verwerpen dit antwoord en besluiten een nieuwe zeeslag voor te bereiden. Terwijl Antonius de oorlog ziet naderen en hem ook wenst, doorziet hij de situatie waarin hij verkeert. Hij vreest het ergste:

Nu 't goed gesternte dat mij eenmaal leidde
Zijn kringloop heeft verlaten en zijn vuur
De hel heeft ingeslingerd.

(...)

Helaas, onze aardse maan
Is nu verduisterd en voorspelt alleen

Antonius' val. (III, 11)

Ook Enobarbus doorziet de situatie van Antonius. Hij vreest van een nieuwe oorlog slechts een herhaling van de voorgaande en hij overweegt:

Mijn plichtsgevoel en ik zijn aan het twisten.
Wie aan de dwazen trouw blijft, maakt de trouw
Tot pure dwaasheid. Doch wie 't klaar kan spelen,
Standvastig een gevallen heer te volgen,
Verslaat zelf de overwinnaar van zijn heer
En krijgt een plaats in de geschiedenis. (III, 11)

Enobarbus kan het niet klaar spelen zijn heer te volgen. Hij doorziet de persoon van Antonius:

Wat onze veldheer in zijn brein verliest
Versterkt zijn hart. Als moed op 't oordeel aast,
Eet hij het zwaard waarmee hij vecht. Ik wil
Een middel zoeken om hem te verlaten. (III, 11)

De eerste dag van de opnieuw begonnen oorlog verloopt gunstig voor Antonius. De naar het kamp van Octavianus overgelopen Enobarbus komt dan tot een bekentenis: 'O Antonius, / Veel edeler dan mijn verraad laaghartig, /

Schenk mij vergiff'nis' uit uw eigen naam, / Maar laat de wereld mij beschrijven als / Een laffe hond, een trouwloze overloper' (1 v, 9). Dan doodt hij zichzelf.

De tweede dag van de strijd is beslissend en Antonius verliest. Hij verdenkt Cleopatra van een geheime samenwerking met Octavianus en hij houdt een tirade tegen haar:

Alles is verloren!

De vuige Egyptische heeft mij verraden,

Mijn vloot loopt over, en ginds gooien zij

De mutsen in de lucht en drinken samen

Als vrienden die elkaar sinds lang niet zagen.

Driedubb'le lichtekooi, jij bent het die

Mij aan die knaap verkocht hebt, en mijn hart

Vecht enkel tegen jou. (1 v, 12)

Vermenging van privaat en publiek

De relatie tussen Antonius en Cleopatra wordt gekenmerkt door liefde-in-oorlogstijd – een liefde van oprechtheid, soms van wantrouwen en dan weer van het uitoefenen van macht over elkaar. Cleopatra weet dat Antonius een afwezige minnaar is, wanneer hij denkt aan Rome: 'Hij was blijmoedig; maar zijn geest werd plots / Door iets Romeins verduisterd' (1, 2). Anderzijds kent Antonius haar reputatie die Agrippa, een volgeling van Octavianus, onder woorden brengt: 'Vorstelijke hoer! / Zelfs Caesar legde om haar zijn zwaard in 't bed, / Hij ploegde haar, zij oogstte' (11, 2). Zij heeft weet van liefde-in-oorlogstijd als een politiek middel. Antonius wantrouwt Cleopatra: 'Een weerhaan ben je altijd geweest'. Hij vervolgt, verwijzend naar haar vroegere verhoudingen met Gnaeus Pompeius en Julius Caesar:

Ik vond je als een koud geworden brokje

Op Caesars bord. Een kliekje was jij van

Gnaeus Pompeius' tafel, om te zwijgen van

De hetere uren, die je heimelijk

Net lust gevuld hebt. Want dit weet ik zeker,

Al gis jij ook wat eerbaarheid betekent,

Gekend heb je ze nooit. (III, II)

Als Antonius vervolgens zegt dat zij nu wel zal lonken naar Octavianus, spreekt zij haar liefde voor hem en haar haat jegens Octavianus uit. Toch voelt hij haar macht, als hij na de verloren slag uitroept: 'O, waar heb je mij heen geleid, Egypte? / Zie hoe 'k mijn schaamte voor je blik verberg' (III, 9).

Als er iets opvalt in de verhouding tussen Antonius en Cleopatra dan is het, dat zij elkaar scherpe verwijten maken (Cleopatra over zijn huwelijk met Octavia en Antonius over haar hoererij) en dat zij elkaar later weer ontmoeten zonder enige verklaring of excuus. Op zulke momenten lijkt hun wederzijdse liefde en aanvaarding onvoorwaardelijk. In *Antonius en Cleopatra* is echter alles politiek. Exclusieve private relaties bestaan niet, althans de politiek heeft ze geabsorbeerd. Hun relatie van liefde tot en macht over elkaar heeft ernstige gevolgen voor de politieke verhoudingen in Rome.¹¹ Cleopatra waarschuwt Antonius de politieke implicaties van hun relatie niet uit het oog te verliezen.

Private relaties hebben een belangrijke publieke en politieke betekenis. Antonius' eerste vrouw, Fulvia, blijkt deel te nemen aan een oorlog tegen Octavianus. In Rome trouwt hij met Octavia, terwille van een gezamenlijke machtsuitoefening met Octavianus. Zij toont zich zowel een trouwe echtgenote van Antonius als een trouwe zuster van haar broer en zij speelt de rol van diplomaat en vredestichtster.

Later, in de oorlog tegen Octavianus, roept Antonius de hulp van Cleopatra's schepen in – een hulp die hem maar wat graag wordt verleend, omdat zij als koningin van Egypte ook zijn militaire steun nodig heeft. Het is alsof hun liefdesverklaringen in het begin, waar zij over hun liefde spreken in ruimtematen, hun uitwerking krijgen in

11 Zie Paul A. Cantor, a.w., pp. 192-193.

Antonius' strijd om politieke en militaire macht. Steeds gaat het over liefde-in-ruimtematen en liefde-in-oorlogstijd. Cleopatra spreekt over haar liefde voor hem als veldheer die aarde en zeeën beheerst. Antonius spreekt over zijn liefde voor haar als koningin van Egypte. Maar de beeldspraak over hun liefde die aarde en zeeën omvat, is grootser dan wat zij in hun politieke en militaire daden laten zien.¹² Voor Antonius gelden de woorden uit Shakespeare's sonnet:

De held, na zware strijd van roem omgloord,
Na duizend zegepralen eens verslagen,
Wordt uit het boek der eer geschrapt; men hoort
Van niets, waarvoor hij zwoegde, meer gewagen.¹³

Antonius doodt zichzelf

De tirade die Antonius na zijn nederlaag tegen Cleopatra houdt eindigt met de woorden: 'Ik val door haar verraad. Dus sterft zij' (I v, 12). Na die woorden trekt Cleopatra zich terug en laat een bode Antonius medelen, dat zij zich heeft gedood met zijn naam op haar lippen. De bode brengt dit bericht bij Antonius, die uitroept: 'Cleopatra, weldra haal ik je in / En smeeek je schreiend om vergiffenis' (I v, 14).

De gedachte dat hij achter de toegejuichte Octavianus Caesar 'met gebonden armen, het hoofd needrig gebogen, zijn gelaat van schaamte gloei'nd' door de straten van Rome zal worden gesleurd, doet hem besluiten een eind aan zijn leven te maken. Na de verloren concurrentiestrijd met Octavianus houdt hij de eer aan zichzelf. Hij stort zich in zijn zwaard. Hoewel dodelijk gewond, hoort hij van een bode dat Cleopatra haar dood heeft voorgewend en dat zij nog leeft. Hij vraagt zijn dienaren hem bij haar te brengen. Bij het zien van Antonius roept Cleopatra uit: 'Antonius, o Antonius, Antonius! (...) Zo moest het zijn: Antonius

12 Zie Maynard Mack, *Everybody's Shakespeare*, pp. 223-225.

13 Uit *Sonnet x x v* (vertaling L.A.J. Burgersdijk).

alleen / Bedwong Antonius, maar, o wee die dag!' Antonius:

Ik sterf, Egypte, – sterf; een korte tijd
Trotseer ik nog de dood, tot ik een kus,
Van vele duizenden de schaamle laatste,
Gedrukt heb op je lippen. (1 v, 15)

Uit vrees dat ook Cleopatra zich het leven zal benemen, stuurt Octavianus direct een bode naar de Egyptische koningin:

Ga haar zeggen,
Dat haar geen schande wacht. Geef haar de troost
Die de omvang van haar zieleleed behoeft,
Opdat haar trots niet door een wanhoopsdaad
Ons nog verslaat. Haar levend zien in Rome
Ware ons een eeuwige triomf. (v, 1)

De koningin erkent Caesars overwinning en buigt voor zijn gezag. In feite is zij Caesars gevangene geworden. Een dolk die zij trekt om zich te doden, wordt haar door een soldaat van Octavianus afhandig gemaakt. Er komt een boer die Cleopatra vijgen brengt. Zonder dat de soldaten van Octavianus het merken, laat hij ook twee giftige slangen bij haar achter. Zij laat zich door de slangen bijten in haar borst en sterft.

Motieven van zelfdoding

De argwaan die Octavianus aanvankelijk koestert jegens Antonius is niet ongegrond. Hij kent Antonius niet alleen als een loyale vriend van vroeger, maar ook als iemand die zich soms door gevoelens en hartstochten laat leiden en die niet vreemd is van opportunisme. Het is niet zonder reden dat hij Antonius beschuldigt van ontrouw jegens Rome. Die beschuldiging komt Antonius duur te staan en zal fatale gevolgen voor hem hebben.

Ook zelfbeschuldiging van ontrouw kan tot fatale gevolgen leiden. Een voorbeeld is Enobarbus. Deze man heeft iets tragisch. Hij toont zich een waar mensenkenner en hij doorziet ingewikkelde politieke situaties. Wanneer

hij zich mengt in een gesprek tussen Octavianus en Antonius, zegt Antonius: 'U bent alleen een krijgsman, u moet zwijgen'. Enobarbus antwoordt: 'O, ik vergat bijna dat de waarheid zijn mond moet houden' (II, 2). Hij heeft een realistische kijk op het huwelijk van Antonius en Octavia, de aantrekkingskracht van Cleopatra op Antonius en de militaire machtsverhouding tussen Antonius en Octavianus. Zijn realisme is echter dermate pragmatisch, dat het zijn zelfkennis en *virtus* ondermijnt. Niet alleen zijn loyaliteit met Antonius, maar ook zijn solidariteit met diens leger kan hij niet volhouden. Wat loyaliteit betreft is er een duidelijk verschil tussen Brutus in *Julius Caesar* en Enobarbus. Na de dood van Julius Caesar zegt Brutus ter verklaring: ... 'niet omdat ik Caesar minder, maar omdat ik Rome méér liefhad' (III, 2). Enobarbus mist die hogere, boven de persoon van Antonius uitgaande loyaliteit.¹⁴ Hij komt zichzelf tegen als een teleurgestelde verrader en beneemt zich het leven.

De zelfdoding van Enobarbus heeft een heel ander motief dan die van Antonius en Cleopatra. Laatstgenoemden willen niet als gevangenen door de straten van Rome worden gesleurd. Hoewel Antonius in belangrijke mate een opportunist is, blijkt hij ook beïnvloed door de Stoa. Hij overziet de te verwachten situatie, waarin hij niet de rol van een vernederd slachtoffer wenst te ondergaan. Hij wil die situatie, voorzover het aan hem ligt, in de hand houden. Cleopatra volgt hem daarin; zij nemen zelf hun ultieme beslissingen. Wanneer Antonius gehoord heeft van de voorgewende dood van Cleopatra, volgt er niet een romantisch liefdeslied, maar toont hij zich een man die de *virtus* hooghoudt. Hij eert Cleopatra die ... 'onze Caesar door haar dood kan melden, / "Ik overwon mijzelf"' (IV, 14). Vervolgens kiest hij voor de dood 'als een Romein, door een Romein / Heldhaftig neergeveld' (IV, 15). Evenals

14 Zie Paul A. Cantor, a.w., pp. 147-148.

Brutus in *Julius Caesar*, houden Antonius en Cleopatra de eer aan zichzelf.¹⁵

De verloren concurrentie met Octavianus en de invloed van de Stoa spelen in Antonius' overwegingen echter geen doorslaggevende rol. Doorslaggevend is dat Antonius zich het leven beneemt, nadat hij het onjuiste bericht van Cleopatra's dood heeft ontvangen. Haar bezittende liefde kan geen rol meer spelen; het is zijn gevende liefde die hem hiertoe brengt – een liefde die zich uitstrekt over de grens van de dood. In elk geval is voor hem de dood niet het eind van het leven. Vlak voor hij zich in zijn zwaard stort, zegt hij: 'Nu spoed ik naar / De dood mij, als een bruigom naar het bed / Van zijn geliefde' (1 v, 14). Hij sterft als de blijvende geliefde van Cleopatra.

Zij volgt hem, niet alleen omdat zij geen slachtoffer van Octavianus wenst te worden, maar ook omdat zij vanwege haar liefde voor Antonius geen vrees voor de dood heeft: 'Dan is de dood als een verliefde omhelzing, / Die pijn doet en verlangd wordt' (v, 2). Door haar zelfdoding wil zij niet slechts aan Octavianus' macht ontkomen, maar wil zij ook tonen dat zij boven hem staat en dat zij hem zijn macht ontnemt om zich op haar te wreken. Terecht zegt Reuben Brower, dat zij het lot beheerst en het gemanipuleer van Octavianus overstijgt. Zij toont zich aan het eind van haar leven een 'absolute heldin'.¹⁶ Daarom sterft zij niet alleen als geliefde van Antonius, maar ook als de trotse koningin van Egypte.

Wanneer Antonius en Cleopatra zijn gestorven, is de tragedie afgelopen. Maar, evenals *Julius Caesar*, is *Antonius en Cleopatra* slechts een episode in de geschiedenis van het Romeinse rijk. De wereld draait door en de geschiedenis gaat verder. Dit blijkt ook uit Octavianus' woorden na de dood van Antonius en Cleopatra: 'Hun lot wekt ... faam

15 Zie Reuben A. Brower, *Hero and Saint*, p. 334.

16 Zie Reuben A. Bower, a.w., p. 342. Ook Paul A. Cantor, a.w., p. 167.

voor die ten val hen bracht. ... naar Rome!' In Rome gaat de geschiedenis van het rijk verder. Octavianus weet zijn roem te bestendigen: hij wordt in het jaar 27 de eerste keizer, keizer Augustus.

HOOFDSTUK VI

Demonie verduistert deugd

Demonie contra demonie

Wij noemen het optreden van de nazi's in Duitse concentratiekampen demonisch. Ook tegenwoordig noemen wij mensen die zich aan dergelijke gruwelijke misdaden schuldig maken demonisch. We noemen iets of iemand demonisch, wanneer zij/hij geheel wordt beheerst door het kwaad. Maar wat is dat?

Wij kunnen demonie omschrijven als een ernstige geborneerdheid van visie, die voortkomt uit een racistisch of anderszins ideologisch vooroordeel en die tot uiting komt in een halsstarrige fixatie op bepaalde doelen. Vanuit die geborneerdheid beschouwt men alle middelen als geoorloofd ter realisering van gefixeerde doelen; men ontziet niets en niemand. Bovendien weigert men te reflecteren of zich door anderen te laten aanspreken op vragen naar zin en goedheid, recht en waarheid. Ja, in de confrontatie met die vragen treedt juist verharding op of zoals Kierkegaard schrijft: 'Het demonische is de geslotenheid, het demonische is angst voor het goede'.¹

Niet zelden probeert men met geraffineerde rechtvaardigingen de ernstige geborneerdheid van visie en het niets en niemand ontziend gebruik van middelen te vermommen. We kunnen zelfs zeggen dat demonie niet slechts een geborneerdheid en fixatie van mensen is, maar ook dat mensen zich aan die geborneerdheid en fixatie overgeven of uitleveren. Zij brengen zichzelf in een situatie waarin zij niet meer de vrijheid hebben om eruit te komen. Ja, zij heb-

1 Zie Søren Kierkegaard, *Der Begriff Angst*, I v, 2.

ben angst voor die vrijheid; zij zijn in de greep van de macht van het kwaad gekomen.

Kritiek op demonie blijft echter oppervlakkig als men die kritiek slechts richt op de perversiteit van mensen die gruwelijkheden bedenken en organiseren of op kampbeulen die misdaden uitvoeren – kortom, op anderen – en zichzelf buiten schot plaatst. Indien mensen eraan gewend raken niet zichzelf, maar altijd anderen aansprakelijk te stellen voor de gruwelijkheden in de wereld, dan is de kans groot dat het demonische van die gruwelijkheden niet echt in beeld komt. Elk mens loopt het risico zich over te geven aan een geborneerde visie of een gepassioneerde fixatie, waarbij hij elke zelfreflectie en zelfkennis kwijt raakt.² Het kwade dat de een doet roept het kwaad van de ander op; wraak roept om wraak. Hoe is het mogelijk dat proces te doorbreken?

In de tragedie *Titus Andronicus* komen verscheidene demonische personen voor. Harold Bloom typeert deze tragedie als ‘een ritueel van exorcisme’.³ De nijpende vraag is echter op welke manier men de demon uitdrijft. Het tragische blijkt te zijn dat de hoofdfiguur Titus Andronicus demonische figuren wil uitschakelen, maar dat zijn visie dermate geborneerd en gefixeerd is geraakt dat hijzelf aan demonie ten prooi valt. De duivel met de duivel uitdrijven leidt tot maatschappelijke en morele destructie. Zijn zoon Lucius pakt het beter aan. Op grond van recht en wet laat hij enkele demonische figuren hun straf ondergaan. Hij roept het demonische een halt toe en hij herstelt de rechtsorde en de vrede in de samenleving.

Titus Andronicus en de nieuwe keizer

De tragedie *Titus Andronicus* is gesitueerd in de tijd van de oorlogen tussen de Romeinen en de Goten, in de derde of vierde eeuw na het begin van onze jaartelling – de laatste

2 Zie Rein F. Beerling, *Kratos*, pp. 50, 51, 65.

3 Harold Bloom, *Shakespeare*, p. 80.

periode van het Romeinse keizerrijk. Sinds het begin van de derde eeuw hebben de Goten zich gevestigd ten noorden en ten westen van de Zwarte Zee en beginnen zij het Romeinse rijk aan te vallen – aanvallen die uitgroeien tot langdurige oorlogen. Hoewel de Romeinen in 269 de Goten weten te verslaan, blijven zij een bedreiging voor het Romeinse rijk. In 410 veroveren en plunderen de Visigoten Rome.

Shakespeare schetst een situatie waarin de Romeinen een overwinning op de Goten hebben behaald. Zij hebben de Gotische koningin Tamora als gevangene meegenomen naar Rome.⁴ Daar begint de tragedie, waarin zowel bij de Romeinen als bij de Goten de liefde van ouders voor hun kinderen een centrale rol speelt. Wanneer een kind wordt gedood of misdadig behandeld, blijkt ouderliefde tot afschuwelijke, ja, demonische wraak te leiden. Het hoofdthema van *Titus Andronicus* is ‘liefde en wraak’ – een wraak die gepaard gaat met een huiveringwekkend exorcisme.

De Romeinse keizer (zijn naam wordt niet genoemd) is gestorven en enkele troonpretendenten komen naar het Capitool om de daar verzamelde senatoren en tribunen hun gunst te vragen. Het gaat echter niet slechts om hun gunst, maar ook om hun oordeel over wat recht en rechtvaardig is bij de opvolging.

4 *Titus Andronicus* werd waarschijnlijk geschreven in het begin van de jaren negentig van de zestiende eeuw; het werd gepubliceerd in 1594. De tragedie is niet ontleend aan een historische gebeurtenis. Shakespeare heeft wel gebruik gemaakt van gedeelten van Ovidius' *Metamorfosen* of van Vergilius' *Aeneis* en waarschijnlijk aan een in zijn tijd bekend volksverhaal over Titus Andronicus. Zie Ina Schabert, *Shakespeare-Handbuch*, pp. 553-554. Ook Heather James, *Shakespeare's Troy*, pp. 42-84; Coppélia Kahn, *Roman Shakespeare*, p. 46-72; Charles and Michelle Martindale, *Shakespeare and the Uses of Antiquity*, pp. 47-56.

Saturninus maakt aanspraak op de troon, omdat hij de oudste zoon van de gestorven keizer is. Hij doet een beroep op de patriciërs zijn recht als eerstgeborene te erkennen en de eer van zijn vader in hem te doen herleven. Zijn jongere broer, Bassianus, wijst het recht van de eerstgeborene af als iets dat de troon onwaardig is. Hij is van mening dat de Romeinen de vrije keus moeten hebben in de benoeming van de nieuwe keizer. Hij roept de Romeinen op zijn verdiensten voor Rome meer te waarderen dan het eerstgeboorterecht van zijn broer en *hem* tot opvolger van zijn vader te kiezen. De troon behoort iemand toe die gekenmerkt wordt door 'adel, moed, gematigdheid en recht' (I, I). Met die woorden wijst Bassianus op de kardinale deugden die in de *virtus* zijn begrepen en die ook in de late Stoa worden hooggehouden. Dus niet op grond van geboorte, maar op grond van kwaliteit en verdienste moet de keus worden bepaald.

De *virtus* komt expliciet ter sprake, wanneer een hoptman Titus Andronicus 'hoeder der deugd en Romes beste kamper' noemt (I, I). Ook de tribuun Marcus Andronicus roemt de uitzonderlijke verdiensten die zijn broer Titus Andronicus Rome heeft bewezen. Marcus houdt een pleidooi voor zijn broer als de nieuwe keizer,

Een koener krijgsheld en een beter mens
Zal men in 't huidig Rome niet meer vinden.
Hij is door de senaat teruggeroepen
Van 't vechten tegen de barbaarse Goten;
Saam met zijn zoons, de schrik van elke vijand
Die ons belaagt, heeft hij een volk, geducht
En in de strijd ervaren, onderworpen.
Reeds tien jaar heeft hij Romes zaak gediend,
Heeft hij de trots van onze vijanden
Gebroken met het zwaard. Reeds vijfmaal kwam
Hij bloedend uit de strijd terug en droeg
Zijn koene zonen op een baar van 't slagveld.
Thans eindelijk keert, met erebuit beladen,
De goede Andronicus naar Rome weer,
De grote Titus, roemrijk in de strijd. (I, I)

Ook Marcus Andronicus is van mening dat bij de keus van een nieuwe keizer kwaliteiten en verdiensten zwaarder moeten wegen dan geboorte.

De redevoeringen van de troonpretendenten worden onderbroken, wanneer een rouwstoet het Capitool nadert. Titus Andronicus gaat zijn op het slagveld gestorven zonen begraven. Achter hem lopen de Gotische koningin Tamora, haar drie zonen en andere Goten, die allen als gevangenen worden meegevoerd. Titus neemt het woord:

Heil, Rome, zeeghaft in uw treurgewaad!
Zoals de bark die heel haar vracht ontladde
Terugkeert, rijk beladen, naar de baai
Waar zij voor 't eerst het anker heeft gelicht,
Komt thans Andronicus, omkranst met lauwren,
Zijn land opnieuw begroeten met zijn tranen,
Met vreugdetranen om zijn wederkomst. (1, 1)

Om zich te wreken op de dood van zijn broers vraagt Titus Andronicus' oudste zoon, Lucius, zijn vader toestemming de oudste zoon van Tamora in stukken te hakken en te offeren. Ondanks Tamora's smeken haar zoon te sparen, laat Titus Andronicus hem doden en offeren. Alle anderen stemmen met de beslissing van Titus in, omdat zo'n offer een Romeins gebruik is.⁵

Bij de begrafenis van zijn eigen zonen zegt Titus: 'In eer en vrede sluimer hier, mijn zonen, / Gij, Romes koenste kampers, rust hier zacht, / Behoed voor 's werlds rampen en verdriet' (1, 1). De hun gegunde rust betekent voor Titus, dat zij veilig zijn voor Fortuna.

Opnieuw komt de tribuun Marcus Andronicus naar voren en vraagt zijn broer Titus een witte mantel te dragen als teken van zijn bereidheid te dingen naar het keizerschap. Titus wijst dit verzoek echter af:

Een beter hoofd past Romes roemrijk lichaam
Dan een dat beeft van ouderdom en zwakte.
Wat zou 'k dit kleed hier dragen tot uw last?

5 Zie Reuben A. Brower, *Saint and Hero*, pp. 178-179.

Vandaag met luid gejuich verkozen worden,
Om morgen kroon en leven neer te leggen
En u met nieuwe zorgen te beladen?
Ik was, o Rome, veertig jaar uw krijgsman,
'k Heb met geluk uw leger aangevoerd,
Heb eenentwintig dapp're zoons begraven,
Geridderd op het slagveld, koen gesneuveld
Tot heil en vrijheid van hun edel land.
Schenk aan mijn oude dag een erestaf,
Geen scepter om de wereld te regeren. (I, I)

Marcus probeert nog één keer zijn broer over te halen:
'Titus, ge moet en zult de kroon verwerven'. Saturninus
vaart uit tegen Marcus: 'Eerzuchtige tribuun, hoe weet ge
dat?' Hij vervolgt:

Doe mij recht, Romeinen!
Patriciërs, trek het zwaard, steek het niet op
Tot Saturninus keizer is van Rome.
Andronicus, loop liever naar de hel,
Dan dat ge mij het hart van 't volk ontsteelt. (I, I)

Titus Andronicus trekt zich die woorden niet aan en hij
stelt de tribunen voor Saturninus tot keizer te benoemen.
Dan roept Marcus uit:

Met instemmend gejuich van alle standen
Benoemen wij, patriciërs en plebejers,
Prins Saturninus dan tot Romes keizer.
Roep, 'Lang leve onze keizer Saturninus!' (I, I)

Saturninus neemt het woord:

Titus Andronicus, voor al de gunsten
Die gij ons bij de keizerskeus betoont,
Betuig ik u de dank die ge verdient;
Ik zal met daden uw verknochtheid lonen.
En, Titus, om als eerste gunst uw naam
En uw geëerd geslacht nog te verheffen,
Neem ik Lavinia tot mijn keizerin,
Tot heerseres in Rome en in mijn hart,
En in 't gewijde Pantheon huw ik haar.
Zeg mij, Andronicus, bevalt het u? (I, I)

Titus stemt ermee in dat zijn dochter Lavinia met Saturninus zal trouwen. Bovendien geeft hij zijn krijgsgevangenen in handen van de nieuwe keizer. De jongere broer van de keizer, Bassianus, protesteert: Lavinia is reeds *zijn* verloofde. Als ook Marcus en Lucius het recht van Bassianus als rechtmatige echtgenoot erkennen, roept Titus tegen zijn broer en zijn zoon uit: ‘Verraders weg!’, en tegen de keizer: ‘Verraad, mijn vorst! Lavinia is geschaakt!’

Wanneer Titus’ jongste zoon, Mutius, zijn zuster Lavinia met het zwaard beschermt en zijn vader verhindert haar aan de keizer te geven, ontbrandt Titus in woede en steekt hij zijn zoon neer. Lucius verwijt zijn vader dat hij in blinde woede heeft gehandeld en zegt: ‘Ge doet ons onrecht, vader; erger nog, / In ongerechte strijd versloegt ge uw zoon’. Titus antwoordt: ‘Noch jou, noch hem erken ik als mijn zoon; / Geen zoon van mij zou ooit mij zo ont-eren. / Schurk, geef Lavinia aan de keizer weer’. Maar Lucius wijkt niet: ‘Ze is met een andre wettelijk verloofd’ (1, 1).

Vanwege het tumult ziet de nieuwe keizer af van zijn voorgenomen huwelijk met Lavinia. Hij verwijt Titus Andronicus, als hoofd van zijn familie, de hem aangedane belediging. Hij kiest de gevangen Gotische koningin Tamora als zijn bruid en hij zegt zich te zullen wreken op Bassianus die hem Lavinia heeft ontnomen en op Titus vanwege het gedrag van zijn zonen. Tamora veinst Saturninus op andere gedachten te zullen brengen; zij vraagt hem zich niet wreken, maar terzijde zegt zij: ‘Eens komt de dag, dat ik hen allen uitmoord, / Heel hun geslacht en aanhang laat verdelgen, / De wrede vader en zijn valse zonen, / Die ik om ’t leven smeekte van mijn zoon’ (1, 1).

Titus ziet af van de kandidatuur voor het keizerschap en op genereuze wijze stelt hij voor Saturninus tot keizer te benoemen. Hij kiest voor een opvolger van de gestorven keizer op grond van geboorte en niet op grond van kwaliteit en verdienste – een fatale keus. De tragedie begint dus eigenlijk met Titus’ keus voor Saturninus en zijn toestem-

ming voor het huwelijk van de nieuwe keizer met zijn dochter Lavinia. Vervolgens doodt Titus zijn zoon Mutius, neemt de beledigde keizer Tamora tot vrouw en kondigen de laatstgenoemden aan zich op Titus als *pater familias* te zullen wreken. Maar al die ellende komt voort uit Titus' fatale keus.

Titus is gedurende veertig jaar ongetwijfeld een moedig Romeins veldheer geweest. Hij wordt niet voor niets 'hoeder der deugd' genoemd. Maar hij is oud geworden en hij erkent dat ook; deze zelfkennis brengt hem tot het inzicht geen kandidaat voor het keizerschap te willen zijn. Zijn mensenkennis blijft echter ver achter bij zijn zelfkennis.

Of Titus Andronicus diepgaand door de filosofie van de Stoa is beïnvloed, valt te betwijfelen. Oud geworden maakt hij met zijn keus voor Saturninus een ernstige taxatiefout en verliest hij zijn zelfbeheersing als hij Mutius doodt. Vervolgens reageert hij impulsief en ondoordacht, als hij zegt Lucius niet meer als zijn zoon te erkennen; verderop zal blijken dat hij Lucius bemoedigt en zelfs thuis ontvangt. Hij handelt in strijd met de *virtus* en hij strijdt per consequentie tegen zichzelf. Bij de oude Titus Andronicus is van de invloed van de Stoa niets meer te herkennen. Hoe fataal Titus' keus voor Saturninus is, blijkt direct uit het vervolg. De nieuwe keizer neemt de Gotische koningin Tamora als zijn vrouw.

De Romeinen beschouwden de Goten als barbaren, omdat zij niet tot het Romeinse cultuurgebied behoorden en als zodanig beschouwd werden als inferieur. In dit opzicht is er niets nieuws onder de zon. In het oude Griekenland, in de tijd van de Perzische oorlogen en van de Peloponnesische oorlog, kreeg het begrip 'barbaar' een duidelijke betekenis: de vreemdeling die afkomstig was uit een andere *polis*. Later, in de hellenistische tijd, maakten de Grieken onderscheid tussen vreemdelingen die uit andere Griekse steden afkomstig waren en die deel uitmaakten van de Griekse cultuur enerzijds en vreemdelingen die afkomstig waren van buiten de Griekse cultuurwereld.

Het woord 'barbaar' werd vooral gebruikt ter aanduiding van hen die geen deel hadden aan de Griekse cultuur. Bovendien kreeg het woord de connotatie van moreel minderwaardig, slecht en wreed.

In het Romeinse keizerrijk werden de Goten beschouwd als barbaren, omdat zij volgens de Romeinen geen deel hadden aan de Romeinse cultuur, geen moreel besef hadden, wreed en inferieur waren. Het is dan ook een volstrekte ongerijmdheid dat Shakespeare een Romeinse keizer laat trouwen met een Gotische vrouw. Maar in het verhaal gebeurt het, met alle gevolgen van dien.

Moord en verkrachting

Op de dag na de benoeming van de nieuwe keizer organiseert Titus een jachtpartij in het woud. Hij nodigt Saturninus en de andere leden van de keizerlijke familie uit aan de jacht deel te nemen. Ook zijn eigen familie zal aanwezig zijn. Voordat de jacht begint krijgen de zonen van Tamora, Demetrius en Chiron, ruzie; beiden begeren Lavinia. Een dienaar van Tamora, de moor Aaron, geeft hen raad: straks begint de jachtpartij, ook Lavinia zal er zijn ...

Het woudgebied is uitgestrekt en wijd,
En veel verlaten plekjes vindt ge daar,
Voor misdaad en verkrachting als geschapen.

(...)

't Woud is meedogenloos, wreed, doof en stom;
Spreek daar en vel er beurtlings 't wild, gij durvers,
Vier uw lust bot, beschut voor 's hemels oog,
En haal uw hart op aan Lavinia's schat. (II, I)

Aaron gaat de anderen vooruit naar het woud en begraaft op een bepaalde plek een zak met goudstukken. Daar ontmoet hij Tamora, met wie hij de liefde bedrijft. Plotseling verschijnen Bassianus en Lavinia op die plek. Bassianus zegt dat hij aan zijn broer, de keizer, zal melden wat hij heeft gezien. Als vervolgens Tamora's zonen, Demetrius en Chiron, hun moeder in het woud aantreffen en zij hen voorliegt dat Bassianus en Lavinia haar naar het bos heb-

ben gelokt en beledigd, doden de twee jongens Bassianus. Zij nemen Lavinia mee om haar te verkrachten en hun moeder moedigt hen aan: ... 'doe met haar je zin; / En wie het meest haar pijnigt is mij 't liefst'; en tegen Lavinia: ... 'laat hen vrij hun lusten aan je koelen' (II, 2).

Intussen heeft Aaron de zonen van Titus Andronicus, Martius en Quintus, naar de plek gelokt waar Bassianus is vermoord. Vervolgens snelt hij naar keizer Saturninus, opdat hij daar ook zal komen. Saturninus zal dan Martius en Quintus bij zijn vermoorde broer aantreffen en hen van zijn dood verdenken. Wanneer de keizer hen op die plek ziet en Aaron ook nog een zak met goudstukken tevoorschijn haalt die wel van Bassianus geroofd moet zijn, is de keizer overtuigd van de schuld van Titus' zonen. Hij laat hen gevangennemen.

Elders in het woud hebben Demetrius en Chiron zich aan Lavinia vergrepen, haar handen afgekapd en haar tong uitgesneden.

Eén hand voor twee zonen

Titus Andronicus gaat naar de tribunen en rechters; hij smeekt voor het leven van zijn zonen, Martius en Quintus:

Hoor, senatoren en tribunen! Wacht!

Ik ben een oude man, mijn jeugd trotseerde

Terwijl gij zorgloos slaapt de grimmige oorlog,

Voor Romes grote zaak stortte ik mijn bloed

En ijs'ge nachten heb ik doorgewaakt;

O denk daaraan, en zie de bitt're tranen

Die de oude rimpels in mijn wangen vullen.

Ge hebt mijn zoons veroordeeld, maar heb deernis,

Wat men ook denk, hun hart is onverdorven. (III, 1)

Titus' smeken is vergeefs. Zijn oudste zoon, Lucius, die een poging doet zijn broers met geweld te bevrijden, wordt door de tribunen voor eeuwig uit Rome verbannen. Als Titus Andronicus dat hoort, zegt hij tegen Lucius:

Gelukkig man! Jou hebben zij begunstigd.

O, dwaze Lucius, heb je niet gemerkt,

Dat Rome een wildernis vol tijgers is?
Een tijger is een roofdier, en de prooi
Ben ik met al de mijnen. Wees dus blij,
Dat men je ver van die verslinders bant. (III, 1)

Dan ziet hij Lavinia komen – met afgekapte handen en uitgesneden tong – en begint een klaaglied:

Zij was mijn ree,⁶ en hij die haar verwondde
Deed mij meer pijn dan had hij mij gedood.
Want nu ben ik als een die op een rots staat,
Omgeven door de wijde, wilde zee,
Die 't wassend tij ziet stijgen, golf na golf,
Het uur afwachtend dat de boze branding
Hem in zijn zilte diepte zal begraven.
Mijn arme zoons gingen daarginds de dood in,
Hier staat mijn andre zoon, een banneling;
En hier mijn broer die om mijn smarten weent;
Maar wat het felst van al mijn hart doorvlijmt
Is dit lief kind, mij liever dan mijn ziel. (III, 1)

Titus is ontroostbaar. Op de vragen van haar vader wie haar hebben geschonden, kan Lavinia geen antwoord geven. Dan komt Aaron die zegt namens de keizer Titus het volgende aanbod te doen: als u uw zonen levend terug wilt zien, kap dan uw hand af en laat die hand bij de keizer brengen. Titus vraagt Aaron hem zijn hand af te kappen.

Nadat Titus omwille van zijn zonen zijn hand heeft laten afkappen en klaagt over zijn lot en dat van Lavinia, en Marcus zegt ... 'stort je niet in bodemloze diepten. (...) Laat rede toch je jammerklacht beheersen', antwoordt Titus:

Als een reden was voor deze ellende,
Dan, ja, kon ik mijn smart aan banden leggen.
Verdrinkt het veld niet, als de hemel weent?
Als stormwind woedt, wordt dan de zee niet dol,

6 Het door Shakespeare gebruikte woord '*dear*' betekent zowel *ree* of *hert* als *geliefde* – een in zijn tijd gebruikelijke woordspeling.

Zwelt haar gelaat dan niet, het zwerk bedreigend?

En zoek je dan voor dit geweld een reden?

Ik ben de zee; hoor hoe haar zuchten blazen! (III, 1)

Aaron stuurt in naam van de keizer een bode naar Titus met de boodschap:

O waarde Andronicus, de goede hand

Die gij de keizer zondt wordt slecht betaald.

Hier zijn de hoofden van uw eedle zonen,

En hier de hand, met hoon u weergezonden;

Uw leed hun spel, uw dapperheid hun spot. (III, 1)

Zijn dochter geschonden en verminkt, twee zonen ont-
hoofd – Titus is overweldigd door verdriet. Hij heeft geen
tranen meer. Zijn woede wordt inderdaad dreigend. Hij is
gefixeerd op nog maar één ding: wraak. Hij maant zijn
zoon Lucius: ‘Vlucht naar de Goten en licht daar een leger,
/ En als je van me houdt – wat ik geloof –, / Kus mij en ga,
want er is veel te doen’. Lucius: ‘Nu naar de Goten, daar
licht ik een leger, / Waarmee ’k mij wreek op Rome en
Saturninus’ (III, 1).

Lavinia maakt haar verkrachters bekend

Bij Titus thuis probeert Lavinia met gebaren iets aan haar vader duidelijk te maken. Titus vermoedt dat zij een boek wil inzien en daarin iets wil aanwijzen. Zij stoot namelijk tegen Ovidius’ *Metamorfosen*. Met de stompen van haar armen slaat zij de bladzijden om en wijst het verhaal aan van Philomela, de dochter van de Atheense koning Pandion. Philomela is door haar zwager Tereus verkracht en vervolgens de tong uitgesneden, opdat zij niet zou kunnen vertellen wie haar had geschonden.⁷ Als Titus zijn dochter vraagt wie zich aan haar hebben vergrepen, neemt zij een stokje in haar mond en schrijft in het zand de namen van Demetrius en Chiron.

Titus zweert de schande Lavinia aangedaan te zullen wreken. Hij verbergt zijn wraakgevoelens echter nog even

7 In Ovidius, *Metamorfosen*, Boek v 1, r. 486-563.

en wil eerst het vertrouwen van de twee prinsen winnen. Hij vraagt zijn kleinzoon, de jonge Lucius, twee mooie zwaarden als geschenken naar Demetrius en Chiron te brengen. Bij het aanbieden van die geschenken vraagt Demetrius welk nieuws Lucius te melden heeft. De jongen antwoordt (*terzijde*):

Dat gij ontmaskerd zijt – dat is het nieuws –
Als schurken en verkrachters. (*Luidop*) Eedle heren,
Na rijp beraad zendt u mijn grootvader
De mooiste zwaarden van zijn wapenzaal
Als huldeblijk aan uw geëerde jeugd,
En Romes hoop. Dat vroeg hij mij te zeggen,
En bij die woorden bied ik, eedle heren,
U zijn geschenken aan, opdat ge in tijd
Van nood gewapend zijt en uitgerust.
En zo verlaat ik u ... (*terzijde*) als bloed'ge
schurken. (I v, 2)

Een hoerenjong

Keizerin Tamora is bevallen van een zoon. De voedster brengt het kind bij Aaron, die op dat moment in het gezelschap is van Demetrius en Chiron, en zegt:

... wat ik graag verborg voor 's hemels ogen,
De schand der keizerin, de smaad van Rome!
Zij is verlost, heren, zij is verlost.
(...)

Een vreugdloos, aaklig, zwart, rampzalig wicht!
Hier is het, weerzinwekkend als een pad
Te midden van de blankheid onzer mensen.
De moeder zendt het u, uw werk, uw afdruk,
En vraagt dat gij het kerstent met uw dolkspits. (I v, 2)

Aaron antwoordt: 'Verwenste slet! Is zwart zo'n vuige kleur? (...) Het zal niet sterven'. De voedster zegt te vrezen dat de keizer Tamora uit wraak zal doden. Demetrius en Chiron gaan tekeer tegen Aaron, omdat hij hun moeder smaad heeft aangedaan, waarop Aaron antwoordt:

Heren, hij is uw broer, zichtbaar gevoed
Door 't zelfde bloed dat u het leven schonk,
En uit de schoot waar ge eens gevangen zat
Is hij bevrijd en aan het licht gebracht.

Hij is uw broeder van de zeeke kant,

Al is mijn merk op zijn gezicht gedrukt. (I v, 2)

Nadat de voedster heeft gezegd dat alleen zij, de vroedvrouw en Tamora de baby hebben gezien, merkt Aaron op: 'Twee kunnen zwijgen als de derde weg is'; hij steekt de voedster neer. Aan Demetrius en Chiron ontvouwt hij een plan: ze zullen een andere vrouw, die pas bevallen is, haar kind afnemen en het bij Tamora brengen, ... 'En laat de keizer 't wiegen als het zijne' (I v, 2).

Aaron zoekt zijn kind in veiligheid te brengen bij de Goten, het volk waartoe hij behoorde voor zijn gevangenneming door de Romeinen. Het Gotische leger, dat onder bevel staat van Lucius, de zoon van Titus Andronicus, heeft zijn tenten reeds vlakbij Rome opgeslagen en bereidt een aanval op de stad voor. Aaron wordt bij Lucius gebracht en hij belooft Lucius alles over Rome te vertellen wat hij weet, op voorwaarde dat zijn kind gespaard blijft. Lucius zweert dat hij het kind niet zal doden. Dan bekent Aaron dat hij zijn kind bij Tamora heeft verwekt. 'O onverzadigbare, wulpsse vrouw!', roept Lucius uit. Aaron gaat verder:

Bah, Lucius, dat was een liefdewerk

Geleken bij wat je zo daadlijk hoort.

Haar beide zoons brachten Bassianus om,

Sneden je zusters tong en handen af,

Verkrachtten haar en smukten haar zo op.

(...)

Nu ja, ik was de meester die 't hun leerde.

Die wulpsheid is een gave van hun moeder,

De beste kaart waarmee men 't spel kan winnen;

Hun bloed'ge neiging leerden ze van mij,

De beste bloedhond die ooit strotten afbeet.

Wel, laat mij dan getuigen van mijn waarde.

Ik bracht je broers naar het bedrieglijk hol,
Waar 't dode lichaam van Bassianus lag;
(...)

Ah, om je vaders hand speelde ik vals spel,
En toen ik ze eenmaal had trad ik terzijde
En lachte dat mijn hart er haast van barstte.
(...)

En toen ik Tamora de grap vertelde,
Viel zij van pure pret bijna in zwijm,

En gaf mij twintig kussen voor mijn tijding. (v, 1)

Als Lucius hem vraagt of al die gruweldaden hem geen verdriet doen, antwoordt Aaron: 'Ja, dat ik er geen duizend meer bedreef. (...) Ik wou een duivel zijn, als er bestaan' (v, 1). Aaron heeft geen idee van verdriet dat hem tot inkeer zou kunnen brengen. Hij is niet slechts gefixeerd op het kwaad, hij zwelgt erin. Alle middelen om het leed van anderen te vermeederen grijpt hij aan. Dat hij zijn eigen kind niet wil doden, komt niet voort uit gevoelens van liefde voor het kind of uit gevoelens van verdriet als het zou sterven. Die gevoelens kent hij niet. Zijn wens dat het kind gespaard blijft, komt voort uit zijn trots en behoefte aan zelfbevestiging; hij heeft een kind verwekt dat vanwege de donkere huidskleur zijn merkteken draagt en dat bovendien van koninklijke geboorte is. Wijzend naar het kind zegt hij: ... 'dit ben ik, / De kracht en de afdruk van mijn eigen jeugd. / Dit is mij meer waard dan de hele wereld' (1v, 2).

List contra list

Een Romeins edelman brengt keizer Saturninus het bericht dat het leger van de Goten Rome nadert. Over legeraanvoerder Lucius zegt hij: 'Die dreigt, dat hij in felle wraak zo ver / Zal gaan als eens Coriolanus deed' (1v, 4). Bij het horen van dit bericht raakt keizer Saturninus in verwijfeling:

De dapp're Lucius voert de Goten aan!

Die tijding breekt me; als een bevroren bloem,

Door stormwind neergewaaid, buig ik het hoofd.
Nu worden wij door rampspoed overvallen.
Hij is het die geliefd wordt door het volk;
Ik hoorde dikwijls uit hun eigen mond,
Wanneer 'k als burger door de straten zwierf,
Dat Lucius' ballingschap een onrecht was,
En hoe zij Lucius als keizer wensten. (I v, 4)

Tamora weet raad; zij geeft aan de edelman de opdracht:
'Zeg dat de keizer met de dapp're Lucius / Wil onderhandelen, en dat hij hem / In 't huis van de oude Andronicus zal treffen'. Zij vervolgt:

Nu ga ik naar de oude Andronicus,
Om hem met al mijn kunsten zo te stemmen,
Dat hij van 't Gotenleger Lucius weglukt.
En jij, mijn lieve man, wees weer blijmoedig,
Begraaf je angsten in mijn listig plan. (I v, 4)

De keizer stuurt een gezant naar Lucius met de uitnodiging tot een gesprek in het huis van Titus. Lucius neemt de uitnodiging aan.

Intussen gaan Tamora, Demetrius en Chiron vermomd naar Titus. Tamora noemt zich de 'Wraak door de hel gezonden', die met twee dienaren gekomen is om alle vijanden van Titus te straffen. Zij vraagt hem zijn zoon Lucius voor een feestmaal uit te nodigen, terwijl zij ervoor zal zorgen dat de keizer, de keizerin en haar zonen ook komen – 'Ze zullen smekend voor uw voeten kruipen' (v, 2).

Titus kijkt door Tamora's vermomming heen en hij doorziet haar bedoelingen. Zijn scherpe blik wordt gekenmerkt door de woorden die Shakespeare elders gebruikt: 'Vermomming, 'k zie dat je verderf betekent / Waarmee de list'ge duivel zich vermaakt'.⁸ Hoewel Titus Tamora's snode plan doorziet, werkt hij schijnbaar mee. Hij laat Lucius uitnodigen. Als Tamora wil vertrekken om, naar zij zegt, haar plan uit te voeren, vraagt Titus haar die twee dienaren bij hem te laten. Nadat Tamora is vertrokken, laat

8 Aldus Viola in *Driekoningenavond* (11, 2).

Titus de vermomde Demetrius en Chiron boeien en vaart tegen hen uit:

Hoor, schurken, hoe ik u van kant zal maken.
Er bleef mij nog één hand om u te kelen,
Terwijl Lavinia met haar stompen 't bekken
Vasthoudt en er uw schuldig bloed in opvangt.
Ge weet, uw moeder komt hier met mij feesten,
Ze noemt zichzelf de Wraak en acht mij gek.
Hooft, schurken, 'k maal uw beenderen tot gruis
En kneed dat, met uw bloed vermengd, tot brij;
En uit dat deeg maak ik pasteienkorsten,
En van uw schurkenhoofden twee pasteien.
Dan zal die lichtekooi, uw vuige moeder,
Haar eigen broed verslinden zoals de aarde.
Dat is het feest, waarop ik haar wil noden,
En dit het maal, waar zij aan smullen zal. (v, 2)

Na deze woorden snijdt Titus hen de keel af en gaat als kok aan het werk. Lucius, Marcus, Saturninus, Tamora en nog enkele gasten komen binnen voor de maaltijd. Titus heet hen welkom: "t Is een simpel maal, / Maar 't zal de maag toch vullen. (...) Ik wilde zeker zijn, dat het onthaal / U en de keizerin zou waardig wezen' (v, 3).

Tijdens het eten vraagt Titus aan Saturninus of het goed is een dochter te doden, nadat zij verkracht is. De keizer beantwoordt die vraag bevestigend, omdat zij dan haar schande niet overleeft en het verdriet van haar vader niet elke dag wordt vernieuwd. Na de woorden 'Sterf, sterf, Lavinia, en je schand met jou, / En met je schand sterve ook je vaders leed!', doodt Titus zijn dochter.

Saturninus, die nog niet van de verkrachting van Lavinia weet, vraagt hem verschrikt een verklaring voor zijn daad. Titus deelt hem mee dat de zonen van Tamora de verkrachters van zijn dochter zijn. Als Saturninus eist dat de jongens direct voor hem moeten verschijnen, zegt Titus:

Hier zijn ze beide', in die pastei gebakken,
Waarvan hun moeder smaaklijk heeft gegeten;

Ze vrat wat ze in haar schoot gedragen heeft.

't Is waar, 't is waar; mijn dolkspits kan 't getuigen. (v, 3)

Hij steekt Tamora neer. Saturninus roept uit 'Sterf, doller schurk' en hij doodt Titus. Vervolgens wreekt Lucius zich op Saturninus en doorsteekt hem. Lucius neemt het woord:

Verneem dan, eedle hoorders, uit mijn mond,
Demetrius en Chiron, de vervloekten,
Zij waren het, die 's keizers broer vermoordden,
Zij waren het, die onze zuster schonden,
En voor hun gruwlen stierven onze broers,
Werd Titus' leed gesmaad, zijn goede hand
Hem laag ontroofd, waarmee hij vocht voor Rome
En haar belagers naar hun graven zond.
Tenslotte, ikzelf werd smadelijk verbannen
En wenend onze poorten uitgedreven,
Om hulp bij Romes vijanden te zoeken,
Die in mijn tranenvloed hun haat verdrongen
En als een vriend mij in hun armen sloten.
Ik ben het, de uitgestootne – weet het, vrienden –
Die met mijn bloed het heil van Rome kocht
En van haar hoofd het dreigend zwaard afweerde
Door 't in mijn roekloos lichaam op te vangen.
Maar ach, ge weet dat ik geen snoever ben.
Mijn littekens zijn stom, maar kunnen toch
Getuigen, dat ik hier de waarheid spreek.
Maar stil! Te ver, zo dunkt mij, dwaal ik af
Als ik mijn lutt'le daden roem. Vergeef me,
Men prijst zichzelf, als er geen vriend nabij is. (v, 3)

De aanwezigen roepen Lucius uit tot keizer. Hij bedankt hen, knielt bij het lijk van zijn vader en kust het. Tot slot spreekt Lucius het vonnis uit over Aaron:

Begraaf hem tot de borst, laat hem verhongren,
Daar sta hij dan, en raze, en krijse om brood,
En wie hem bijstaat of hem deernis schenkt,
Sterft voor die euveldaad. Dat is ons vonnis.

Hij vervolgt:

Laat enkle vrienden nu de vorst wegbrengen
En in zijns vaders graf te ruste leggen.
Mijn vader en Lavinia zullen wij
Begraven in de tombe der familie.
Maar Tamora, die grimm'ge tijgerin,
Wordt geen begraafnisplechtigheid, geen rouw,
Geen klokgedreun gegund; werp haar in 't veld,
Ten prooi der roofvogels en wilde beesten.
Want dierlijk was haar leven, deernisloos,
En daarom zal geen mens haar dood bewenen. (v, 3)

Demonie overwonnen

Tamora en Aaron staan symbool voor barbarij. Het is te begrijpen dat Tamora haar vermoorde zoon wil wreken. Haar wraak kent echter geen grenzen en zij geniet van het leed dat zij anderen aandoet. Aaron is nog erger dan zij. Zijn zwarte huidskleur wijst erop dat hij afkomstig is uit een Afrikaans volk en als slaaf in dienst is van de Goten. Zijn land van herkomst ligt nog verder weg dan dat van de Goten en wordt derhalve voorgesteld als nog barbaarser. Shakespeare beschrijft hem als de ergste onder de barbaren. Aaron is zwart, de geïncarneerde wreedheid, immoraliteit en demonie, en hij weet het van zichzelf. Hij bedenkt en begaat gruwelijke misdaden; ook zet hij aan tot misdaden die hij door anderen laat uitvoeren en waarvan hij geniet. Hij is op een bepaalde manier zelfbewust en het ontbreekt hem niet aan zelfkennis: hij had een duivel willen zijn en nog meer wandaden willen bedrijven. Zijn zelfkennis is verdemoniseerd. Evenals Tamora heeft hij zichzelf helemaal afgesloten voor elke kritische reflectie. Omdat zij zich aan de barbarij hebben overgegeven, zijn zij tot die reflectie niet in staat.⁹

Hoewel de Goten in de ogen van de Romeinen barbaren zijn en dus Rome's vijanden, komt het gevaar voor Rome

9 Zie Victor Kiernan, *Shakespeare. Poet and Citizen*, pp. 133-133.

ook van binnenuit. Binnen Rome's muren bestaat een morele desintegratie die tot uiting komt in woordbreuk, vijandschap, doodslag en andere vormen van barbarij. De oud geworden Titus, eens de 'hoeder der deugd', is een voorbeeld van dat moreel verval. Hij kan niet inzien dat hij bij de keizerskeus een fatale fout heeft gemaakt en hij wijt alle ellende die hem daarna overkomt slechts aan anderen. Hij fixeert zich dermate op wraak, dat hij in zijn handelen de deugd verduistert. De morele desintegratie van Rome wordt versterkt door het geïmporteerde kwaad van de Goten (Tamora, haar zonen en Aaron). Wraak volgt op wraak en het gaat van kwaad tot erger. Rome is verworden een stad van tijgers.

Rome is echter nog niet verloren. Er zijn ook anderen, die recht en rechtvaardigheid hooghouden en die in Lucius hun vertegenwoordiger zien. Het is deze edele Romein die de *virtus* in zich draagt en in woorden en daden toont. In hoeverre hij diepgaand door de filosofie van de Stoa is beïnvloed, is uit de tragedie niet op te maken. Zijn woorden en daden doen wel aan de Stoa denken. Nadat zijn vader Mutius heeft neergestoken, zegt Lucius tegen Titus: 'Ge doet ons onrecht, vader; erger nog / In ongerechte strijd versloegt ge uw zoon'. Hij sluit zich aan bij het leger van de Goten, maar niet als een overloper. Hij wordt legerleider. Hij belooft Aaron zijn bastaardkind niet te zullen doden en hij houdt zijn woord. Hij onderkent het moreel verval van Rome, mede omdat er geen ware vriendschappen meer bestaan; hem is 'geen vriend nabij'. Op grond van zijn kwaliteiten wordt hij tot keizer gekozen. In zijn laatste toespraak beantwoordt hij de vraag naar recht en rechtvaardigheid, die in de loop van de tragedie regelmatig wordt gesteld.¹⁰ Eerst veroordeelt hij de schuldigen. Vervolgens toont hij als de nieuwe keizer morele en politieke moed om naar recht en rechtvaardigheid de leiding van

10 Zie Reuben A. Brower, a.w., p. 190. Ook Heather James, a.w., pp. 69, 83.

het rijk op zich te nemen: 'Eedle Romeinen, dank; door
mijn beleid / Zij Rome van zijn bitter leed bevrijd' (v, 3).

HOOFDSTUK VII

De jood als vreemdeling

Bedreigd jodendom

De komische tragedie *De koopman van Venetië* heeft de welvarende handelsstad Venetië in de tijd van de late Middeleeuwen/vroege Renaissance als achtergrond.¹ De hoofdfiguren zijn de reder Antonio, representant van een verburgerlijkt christendom, en de geldhandelaar Shylock, representant van het orthodoxe jodendom.

De tegenstelling tussen Antonio en Shylock brengt ons terug bij het bedreigde bestaan van joden in het door het christendom gedomineerde Europa. Nadat in 313 keizer Constantijn de christelijke kerk officieel had erkend en het christendom in de praktijk staatsgodsdienst was geworden, brak voor de joden een tijd van onderdrukking aan. Christelijke theologen beschuldigden de joden ervan, dat zij Jezus hadden overgeleverd aan de Romeinen die hem onder druk van de joden hadden gekruisigd. De joden werden beschouwd als de hoofdschuldigen van die ‘Godsmoord’.

Die anti-joodse prediking kreeg doorwerking in discriminerende wetten van de Romeinse overheid. Voor joden

1 Shakespeare heeft dit stuk geschreven rond 1596 en gepubliceerd in 1600. Hij heeft het waarschijnlijk ten dele ontleend aan het verhaal van Giovanni Fiorentinos (over Giannetto en de dame van Belmonte) in zijn verhalenbundel *Il Pecorone* (1558). Wellicht heeft ook Christoffer Marlowe’ toneelstuk *The Jew of Malta* (1589) hem geïnspireerd. Hoewel veel commentatoren dit stuk typeren als een komedie of tragikomedie, interpreteer ik het vooral als een tragedie. De komische wending in het stuk doet in mijn interpretatie geen afbreuk aan het karakter van de tragedie.

die hun christelijke vrouwen of slaven bekeerden tot het jodendom gold de doodstraf en een huwelijk tussen een jood en een christen gold als overspel. Daarentegen werd de overgang van joden naar het christendom bevorderd, soms met dwang. In de vijfde eeuw verslechterde de situatie nog meer: joden werden geweerd uit staatsdienst en leger en veel synagoges werden in brand gestoken.

In de Middeleeuwen beleefden de joden in Europa een bar slechte tijd. Toen in de veertiende eeuw in West-Europa de pest uitbrak, werd die ziekte niet alleen beschouwd als een straf van God, maar ook als een samenzwering van de joden tegen de mensheid. Men verspreidde geruchten dat zij waterbronnen zouden hebben vergiftigd en daardoor de pest hadden verspreid. Op grote schaal werden joden vermoord. Ook de kruistochten hebben duizenden joodse slachtoffers gemaakt. In de vijftiende en zestiende eeuw werden joden in Spanje en Portugal door de inquisitie vervolgd. In Rome, Venetië en andere Europese steden dwong men joden in getto's te leven. Duizenden hebben die onderdrukkingen, verbanningen en vervolgingen niet overleefd.

Er waren ook economische factoren die anti-joodse sentimenten bevorderden. De wijdverbreide afkeer van joden bracht met zich mee dat zij uit de meeste gilden werden geweerd. Mede vanwege de geslotenheid van de gilden, de overgang van een ruileconomie naar een geldeconomie en de theologische bezwaren van de christelijke kerk in die tijd tegen het vragen van rente, zagen veel joden zich gedwongen met de geldhandel in hun onderhoud te voorzien. Omdat vermogende joden doorgaans hoge belastingen moesten betalen, hetgeen tot hogere rentes leidde die vervolgens weer conflicten met leners veroorzaakten, werden zij voor uitbuiters gehouden.²

De oude christelijke kerk keurde het vragen van rente voor geleend geld af. Ambtsdragers die zich daaraan schul-

2 Nicholas de Lange, *Atlas van de joodse wereld*, pp. 34-37.

dig maakten werden afgezet en anderen werden moreel veroordeeld (Concilie van Elvira, 313). In de twaalfde eeuw, toen de stedelijke invloed op handel en verkeer steeds groter werd, had de kerk grote moeite het renteverbod te handhaven. Met een beroep op Lucas 6, 35 (... 'hebt uw vijanden lief en doet hun goed, en leent zonder op iets terug te hopen') handhaafde de kerk echter dat verbod. Ook het aannemen van vrijwillig gegeven rente was niet toegestaan (Urbanus III). Critici waren van mening dat Lucas 6, 35 uitsluitend bedoeld was om de armen te helpen met renteloze leningen. Volgens hen was een algemeen renteverbod nergens in de bijbel te vinden; wel moest bij het heffen van rente billijkheid, eerlijkheid en rechtvaardigheid worden betracht.

Het bovenstaande maakt iets duidelijk van de maatschappelijke en godsdienstige achtergrond van Antonio en Shylock en van hun morele opvattingen over het wel of niet vragen van rente. Zij kunnen voor elkaar geen enkele sympathie opbrengen. Shylock spreekt openlijk over zijn haat tegen Antonio als christen en als iemand die hem een bloedhond heeft genoemd en op hem heeft gespuwd. Antonio toont geen enkel begrip voor mogelijk redelijke argumenten om rente te vragen. Bovendien vindt hij het doodnormaal Shylock met scheldwoorden te beledigen en te kwetsen. Hij zegt zelfs dat hij zijn beledigingen gemakkelijk kan herhalen: 'Er is veel kans dat ik u nog zo noem, / En op u spuw, en u vertrap erbij' (I, 3). Shylock verzucht: 'O vader Abraham! Die christenen / Wantrouwen iedereen, omdat zij zelf / Hartvochtig zijn!' Het enige dat Antonio en Shylock bij elkaar brengt is geld.

Reeds eeuwen was Venetië een zelfstandige republiek met een *doge* of hertog als de hoogste overheidspersoon. Met de Raad van Tien vormde hij het dagelijks bestuur van de stad. Venetië had zich in de Middeleeuwen ontwikkeld tot één van de meest welvarende handelssteden aan de Adriatische Zee. Ook in militair opzicht was Venetië een stad

van betekenis. In de veertiende eeuw had het grote stukken in het Noorden van Italië veroverd. In de late Middeleeuwen en de vroege Renaissance omvatte het ongeveer de helft van het grondgebied van Noord-Italië. Sinds 1489 stond ook het eiland Cyprus onder Venetiaans bestuur, tot de verovering door de Turken in 1571.

Vanwege de handelsbetrekkingen met andere landen, woonden in Venetië veel vreemdelingen. Daardoor bestonden in deze door het christendom gedomineerde stad verscheidene etnische en godsdienstige minderheden: Milanezen (smeden), Dalmatiërs (zeelieden), Albanen (soldaten), Duitsers (artsen, drukkers, kooplieden, wevers, schoenlappers), Vlamingen (kooplieden, typografen) en Grieken, Turken, Arabieren en Afrikanen. Ook was er een joodse gemeenschap die in een getto leefde.³

Venetië kende een zekere politieke verdraagzaamheid: er bestonden wettelijke burgerrechten ter bescherming van burgers en vreemdelingen, ongeacht hun ras of godsdienst. Die wettelijke bescherming gaf burgers en vreemdelingen de vrijheid handel te drijven, geld te lenen en contracten te sluiten. Vanwege die economische vrijheid konden de Venetianen, ook al hingen zij verschillende godsdiensten aan, op een pragmatisch-tolerante manier met elkaar omgaan. Het leven van alledag leerde hen godsdienstige verschillen niet op de spits te drijven. Er waren echter burgers en vreemdelingen die in godsdienstig opzicht geen matiging konden opbrengen.

Weinigen in Venetië wisten dat de stad een *Statuut voor Vreemdelingen* had, dat de burgerrechten van vreemdelingen, tot wie ook joden werden gerekend, beperkte. De jood Shylock, die als burger van de stad een beroep doet op de wet, opdat hem recht zal worden verschaft, komt bedrogen uit.

3 Zie Christian Beck, *Geschiedenis van Venetië*, p. 55.

Minachting en haat

De reder Antonio is in gesprek met enkele vrienden, onder wie zijn jonge vriend Bassanio. Laatstgenoemde heeft op te grote voet geleefd. Hij heeft schulden gemaakt, ook bij Antonio. Als een goede vriend wil Antonio hem helpen: ... 'wees dan verzekerd dat / Ikzelf, mijn geld en alles wat ik heb / Geheel en al tot je beschikking staan' (1, 1). Als Antonio vraagt wat Bassanio van hem verwacht, komt de aap uit de mouw:

In Belmont woont een schatrijke erfgename,
Zij is ook mooi, en – beter nog dan mooi –
Vol wondre deugden. Van haar blik ontving
Ik vaak een lieve, woordeloze boodschap.
Portia heet ze, en zij is even edel
Als Cato's dochter, Brutus' Portia.
Haar faam heeft zich de wereld door verbreid,
En elke wind brengt haar uit alle hoeken
Beroemde aanbidders aan. Haar zonnig haar
Golft om haar slapen als een gulden vlies, ...
O mijn Antonio, had ik 't geld nu had
Om al die vrijers naar de kroon te steken,
Voorspelt mijn hart mij zoveel goede kans,
Dat ik haar zonder twijfel winnen zal. (1, 1)

Antonio beschikt echter niet over contanten. Hij heeft al zijn schepen op zee, maar hij vertrouwt erop dat hij op grond van zijn goede naam in Venetië wel geld kan lenen. Daarom zegt hij tegen Bassanio: 'Ga dus zelf maar zien, / Wat mijn krediet in onze stad vermag; / ... heb maar geen zorg, / Mijn goede naam is een voldoende borg'.

Bassanio raakt in onderhandeling met Shylock, die bereid is hem voor drie maanden drieduizend dukaten te lenen, waar Antonio borg voor staat. Als Bassanio hem vervolgens uitnodigt samen met andere vrienden te gaan eten, zegt Shylock als orthodoxe jood: 'Ja, om varkensgebraad te ruiken, ... Ik wil handel met u drijven, met u praten, met u wandelen en zo voort; maar ik wil niet met u drinken, met u eten of met u bidden (1, 3). Dan ziet hij Antonio aankomen en zegt (*terzijde*):

Wat lijkt hij een deemoedig tollenaar!
Ik haat hem al, omdat hij christen is,
Maar meer, omdat hij uit stompzinnigheid
Geld leent voor niets en zo de rente drukt
Die we anders in Venetië konden eisen.
Als ik hem ooit eens in mijn greep kan krijgen,
Vier ik de wrok die in mij knaagt wel bot.
Hij haat ons uitverkoren volk, en scheldt
Zelfs daar waar alle kooplui samenkomen
Op mij, mijn zaken en mijn eerlijk winstje;
Hij noemt dat woeker. Vloek op heel mijn stam,
Als ik het ooit vergeef. (1, 3)

Shylock stelt Antonio en Bassanio voor naar de notaris te gaan om de schuldbekentenis te laten opmaken. Indien het geleende geld niet binnen drie maanden is terugbetaald, dan bepalen wij, zegt Shylock tegen Antonio: 'Dat ik een pond van uw blank vlees mag snijden / Uit welk deel van uw lichaam ik het wens' (1, 3). Ondanks bezwaren van Bassanio tegen die wrede en riskante boete, gaat Antonio er zelfverzekerd mee akkoord. Shylock neemt zich voor het hart uit Antonio's lichaam te zullen snijden.

Antonio en Shylock staan als christen en jood tegenover elkaar. Zij zijn representanten van twee culturele en godsdienstige tradities en van verschillende morele opvattingen die op eeuwenoude vooroordelen berusten. Terecht zegt Allan Bloom, dat wij Antonio en Shylock niet zien in hun persoonlijke en intieme godsdienstige beleving en aanbidding, maar wij zien alleen hun minachting en wraak, geldhandel en schuldbrief.⁴

Er zijn christenen in Venetië die geen respect kunnen opbrengen voor het verzet van de jood Shylock tegen assimilatie. Hadden zij dan nog nooit gehoord, dat in het Oude Testament het joodse volk Gods 'uitverkoren volk' wordt genoemd? Die uitverkiezing had iets exclusiefs, zoals blijkt uit de woorden in Leviticus 19, 2: 'Heilig zult gij zijn, want

4 Zie Allan Bloom, *Shakespeare's Politics*, p. 18.

heilig ben Ik de Eeuwige uw God'. Dat exclusieve blijkt ook – na pogingen tot assimilatie – uit de woorden van de profeet Nehemia (10, 30): 'Wij zullen onze dochters niet uithuwelijken aan niet-Israëlitische bevolkingsgroepen, evenmin uit hun midden vrouwen kiezen voor onze zonen'.

Antonio kan Shylock niet als een gelijkwaardig burger erkennen. Hij heeft meer dan eens in het bijzijn van anderen Shylock uitgescholden voor heiden en bloedhond. Hij heeft Shylock bespot en zelfs naar hem gespuwd, omdat hij rente vraagt over geleend geld. Shylock op zijn beurt spreekt zijn afkeer van het christendom uit. Bovendien kan hij niet begrijpen waarom christenen geen rente vragen over geleend geld. Shylock zit in de geldhandel en hij heeft zijn relaties. Ook al kan hij de door Bassanio gevraagde drieduizend dukaten niet helemaal ophoesten, hij weet zich gedekt: 'Tubal, een rijk Hebreëer van mijn stam, / Zal mij wel helpen' (1, 3).⁵

Veel gegadigden, één geliefde

In Belmont klaagt Portia tegenover haar dienaar en vriendin Nerissa, dat zij moe is van al die rijke mannen die naar haar hand dingen, maar die zij niet liefheeft. Nerissa: ... 'voor zover ik zie, zijn zij die zwelgen in teveel even ziek als zij die verhongeren met niets' (1, 2). Portia vindt dat die woorden haar niet helpen bij het kiezen van een man. Ja, zij bekent: 'Ik kan niet kiezen wie ik wil en evenmin afwijzen wie me niet bevalt. Zo wordt de wil van een levende dochter geketend door de laatste wil van een dode vader' (1, 2). Haar vader heeft op zijn sterfbed namelijk bepaald, dat Portia alleen mag trouwen met de man die uit drie kastjes de juiste keus doet. In één van de kastjes bevindt zich een portret van Portia. Wie dat kastje kiest, krijgt haar als zijn bruid.

5 Zie Lars Engle, *Shakespearean Pragmatism*, pp. 86-87.

In het gesprek met Nersissa gaat Portia haar minnaars langs: de Napolitaanse prins, de paltsgraaf, monsieur Le Bon, de Engelse baron Falconbridge, de Schotse lord en de jonge neef van de hertog van Saksen. Tot geen van hen voelt zij zich aangetrokken. Alleen als de naam van Bassanio valt, stokt het gesprek.

De prins van Marokko laat zich als gegadigde bij Portia aandienen. Hij wordt beschreven als iemand die vanwege zijn huidskleur schrik aanjaagt en die vanwege zijn daden een vechtlustige barbaar is. Hij moet kiezen welke van de drie kastjes hij wil openen. Hij leest het opschrift van het gouden kastje: 'Wie mij verkiest, verwerft wat menig man begeert'. Het zilveren kastje heeft als opschrift: 'Wie mij verkiest, ontvangt zoveel als hij verdient'. Het opschrift van het loden kastje luidt: 'Wie mij verkiest, moet alles wagen wat hij heeft'. De prins kiest het gouden kastje, hij opent het en vindt een doodshoofd – geen portret van Portia (11, 7).

Even later komt de prins van Aragon. Hij kiest het zilveren kastje, dat een narrenkop bevat. Dan wordt de komst van Bassanio aangekondigd.

Bassanio heeft zich met zijn vriend Gratiano in Venetië ingescheept en is op weg naar Belmont. Zijn vrienden viëren feest – er wordt gegeten en gedronken op zijn kosten. Hij heeft een nieuwe dienaar aangenomen, Lancelot, die bij Shylock is weggelopen. Een andere vriend van Bassanio, Lorenzo, die verliefd is op Shylocks dochter Jessica, heeft haar met haar medewerking geschaakt. Zij heeft geld en juwelen uit het huis van haar vader meegenomen. Shylock is razend.

In Belmont aangekomen moet ook Bassanio zijn keuze uit de drie kastjes maken. Portia probeert hem er nog even van te weerhouden, want hij zou eens verkeerd kunnen kiezen. Zij kan haar liefde voor hem nauwelijks verbergen. Bassanio kiest het loden kastje dat inderdaad het portret van Portia blijkt te bevatten. Portia verklaart dat zij, haar personeel en haar bezittingen nu van hem zijn en als

bewijs geeft zij hem een ring: 'En als u hem verliest, zoek maakt of weggeeft, / Betekent dat het einde van uw liefde / En heb ik 't recht om over u te klagen' (III, 2). Intussen blijken ook Gratiano en Nerissa elkaar in de liefde te hebben gevonden.

Even later komen ook Bassanio's vrienden, Salerio, Lorenzo en Jessica, in Belmont aan. Salerio heeft een brief van Antonio bij zich, bestemd voor Bassanio. In die brief schrijft Antonio dat al zijn schepen in zeestormen bij Engeland, Tripolis, Indië, Mexico, Barbarije en Lissabon zijn vergaan. Antonio zal de schuld van Bassanio aan Shylock dus niet kunnen betalen. Bassanio:

De liefste die ik heb, de beste man,
Het trouwste hart, en onvermoeibaar steeds
In dienstbetoon; kortom, een man die met
Méér deugden is getooid van 't oude Rome
Dan elke man die ademt in dit land. (III, 2)

Als Portia hoort dat het om een schuld van drieduizend dukaten gaat, zegt ze dat zij bereid is die schuld te voldoen. En als de schuldeisers meer willen hebben, kunnen ze van haar het twee- of drievoudige krijgen, opdat van Antonio geen haar zal worden gekrenkt. Bassanio en Gratiano gaan terug naar Venetië om Antonio te berichten van Portia's steun.

Het proces tegen Antonio

In Venetië is algemeen bekend dat Antonio al zijn schepen heeft verloren. Hij blijkt verscheidene schuldeisers te hebben, die ervan overtuigd zijn dat hij aan zijn faillissement niet meer kan ontkomen. Shylock verkneutert zich bij het horen van Antonio's onvermijdelijk bankroet. Hij zal in de komende rechtszaak Antonio's schuld opeisen; hij zal zich op die christen wreken. Antonio probeert nog met Shylock tot een vergelijk te komen, maar Shylock wil zijn recht hebben:

Ik wil mijn schuldbrief, wraak mijn schuldbrief niet,
Ik zwoer, dat ik mijn schuldbrief hebben zou.

U noemde mij een hond, en zonder reden,
Maar ben ik toch een hond, vrees dan mijn tanden.

(III, 3)

Antonio berust erin dat hij is overgeleverd aan Shylock. Zijn vriend Solanio bemoedigt hem en suggereert dat de *doge* nooit zal toestaan dat Shylock de boete die in de schuldbrief vermeld staat zal innen. Antonio denkt daar anders over en antwoordt:

De doge kan de loop van 't recht niet stremmen;
Als hij dat deed, zou het vertrouwen van
De vreemdelingen in Venetië's wetten
Geschokt zijn, en vergeet niet dat de stad
Met al haar welvaart afhangt van de handel
Met vreemde volkeren. Daarom, ga nu, –
Verlies en smart hebben mij zo verteerd,
Dat mij ternauwernood een pond vlees rest,
Om aan zijn bloed'ge vordring te voldoen. (III, 3)

In de rechtszaal vraagt de doge aan Shylock zijn eis te matigen en niet vol te houden dat hij een pond vlees uit Antonio's lichaam zal snijden. Shylock antwoordt slechts dat hij Antonio haat en dat hij bij zijn eis blijft.

Bassanio komt voor Antonio op en biedt Shylock zesduizend dukaten. Shylock neemt met dat voorstel geen genoegen; zesduizend dukaten staat niet in de schuldbrief. Het wordt de *doge* te gortig: 'En hoopt u op genade, en toont er geen?' Shylock reageert verontwaardigd en geenszins aangedaan op die woorden:

Welk oordeel moet ik vrezen? 'k Doe geen kwaad.
U allen hier hebt veel gekochte slaven,
Die u, zoals uw ezels, honden, paarden,
Voor vunzig en verneedrend werk gebruikt.
Zal ik u zeggen: laat uw slaven vrij
En laat hen trouwen met uw erfgenamen?
Wat zwoegen ze onder lasten? Laat hun bed
Zo zacht zijn als het uwe, laat hun tong
Dezelfde spijzen proeven? U zult zeggen:
'Die slaven zijn van ons.' Dan antwoord ik:

't Pond vlees dat ik van hem verlang is duur
Betaald, het is van mij, ik wil het hebben.
Als u het weigert, spuw ik op uw wet!
Dan heeft het recht geen kracht meer in Venetië!

Ik wacht op 't vonnis, – spreek, zal ik het hebben? (I V, I)

Uit de woorden van Shylock blijkt, dat hij een scherp oog heeft voor de maatschappelijke gebruiken in Venetië. Als het op slecht gedrag aankomt, is hij niet slechter dan andere Venetianen. Op zijn verwijten aan hun adres krijgt hij geen antwoord.⁶ Hij beseft terdege dat, indien hij overgeleverd zou zijn aan hun vooroordelen, hij geen enkele bestaanszekerheid heeft. Daarom toont hij respect voor de wet die hem als lid van een religieuze minderheid beschermt en de bestaanszekerheid geeft die hij verlangt. Hij beroept zich op de wet die hem recht moet verschaffen. Geen hogere maatstaf dan de wet!

Shylock leeft in zijn eigen, vaak bedreigde joodse wereld, waarin geld niet zelden de enige basis is om te overleven. Hij zit in de geldhandel en hij maakt winst uit de nood van anderen.⁷

Antonio is helemaal gericht op sympathie en vergevingsgezindheid voor zijn vrienden. Voor hem is de wet weliswaar een noodzakelijke, maar geen toereikende gids voor zijn handelen. Belangrijker zijn billijkheid, mildheid en liefde voor zijn vrienden – daarin toont hij mateloosheid. Antonio is vermogend, maar wat hij heeft deelt hij met zijn vrienden. Hij leent geld renteloos. Niet de rente die geleend geld op kan brengen, maar het geluk dat het anderen bezorgt is zijn winst.

Shylock is echter niet een man zonder gevoel. Als vader van zijn weggelopen dochter Jessica toont hij zich diep bedroefd: 'Mijn eigen vlees en bloed in opstand komen! (...) Ik zeg, dat mijn dochter mijn eigen vlees en bloed is' (III, I). Tegen vrienden van Antonio zegt hij: 'Ik ben een

6 Zie Victor Kiernan, *Shakespeare. Poet and Citizen*, p. 179.

7 Zie Allan Bloom, a.w., p. 19.

jood. Heeft een jood geen ogen? heeft een jood geen handen, ingewanden, lichaam, zintuigen, gevoelens, hartstochten? wordt hij niet gevoed met hetzelfde voedsel, gewond met dezelfde wapens, aangetast door dezelfde ziekten, genezen met dezelfde middelen, verwarmd of afgekoeld door dezelfde winter en zomer als een christen? Als gij ons prikt, bloeden wij niet? als gij ons kietelt, lachen wij niet? als gij ons vergiftigt, sterven wij niet? en als gij ons krenkt, zullen we ons niet wreken? – als we in het overige zijn zoals gij, dan zullen wij ook daarin op u lijken. Als een jood een christen krenkt, wat is dan zijn deemoed? Wraak! Als een christen een jood krenkt, wat moet dan, naar christen voorbeeld, zijn gelatenheid zijn? Wraak! De schurkerij die gij mij leert zal ik toepassen, en het zal slecht moeten lopen, als ik het niet beter doe dan mijn leermeesters' (III, I).

Shylock doet een beroep op universeel-menselijke kenmerken, maar het valt op dat hij alleen lichamelijke kenmerken noemt. Wat joden en christenen in zijn visie gemeenschappelijk hebben, delen zij met de dieren. De wraak is volgens Allan Bloom het enige geestelijke kenmerk op Shylocks lijst. Mijns inziens is de wraak in Shylocks betoog beter te interpreteren als een primitieve reactie op aangedaan onrecht.⁸ Al het overige dat het lichamelijke overstijgt heeft betrekking op geloof en opinies, goed en kwaad, deugd en ondeugd. Daarover bestaan volgens Shylock alleen maar verschillen van inzicht. Hij valt terug op het meest basale, het lichaam, en daar pakt hij Antonio.

Een tragisch proces – een komische enscenering

Intussen heeft Portia een list bedacht en ze zegt tegen één van haar bedienden snel een brief te bezorgen bij haar neef, de vermaarde jurist Bellario in Padua. Bellario zal de bediende dan kleren en papieren geven, die hij met de grootste spoed naar Venetië moet brengen. Portia en

8 Contra Allan Bloom, a.w., p. 23.

Nerissa gaan hem vooruit naar Venetië, waar zij die kleren als vermomming zullen dragen.

Tijdens de rechtszitting blijkt de *doge* de hulp te hebben ingeroepen van de jurist Bellario uit Padua, die als rechter zal optreden. Dan laat een klerk van Bellario zich aankondigen. Nerissa, verkleed als klerk, komt binnen en overhandigt de *doge* een brief. In die brief deelt Bellario mee dat hij ziek is en dat hij een jonge, zeer geleerde jurist als rechter aanbeveelt. Die jurist is reeds in Venetië en door Bellario over het geschil tussen Shylock en Antonio tot in details geïnformeerd. Dan verschijnt Portia, vermomd als rechter.

Tegen Shylock zegt de rechter: ‘Uw eis is wel zeer zonderling van aard, / Maar zo beschreven, dat Venetië’s wet / U deze vordering niet kan ontzeggen’. Aan Antonio vraagt de rechter of hij de schuldbrief erkent. Antonio antwoordt bevestigend. De rechter vervolgt: ‘Dan moet de Jood genadig zijn’. Als Shylock vraagt waarom hij dat zou *moeten*, zegt de rechter:

Genade dwingt men niet, ze schenkt zichzelf,
Als milde regen valt ze uit de hemel
Op aarde neder. Dubbel is haar zegen,
Ze zegent hem die geeft, en hem die neemt,
Ze is macht’ger dan de machtigen, ze tooit
Een tronend koning beter dan zijn kroon.
Zijn scepter is ’t symbool van aardse macht,
Het teken van zijn eer en majesteit,
En dwingt ontzag af voor het koningschap.
Maar boven deze scepter staat genade,
Ze heeft haar troon in ’t hart der koningen,
Zij is een eigenschap der Godheid zelf,
En aardse macht komt God het meest nabij,
Als naast het recht genade staat. Dus, Jood,
Beroept u zich op ’t recht, bedenk dan ook
Dat, wordt ons allen recht gedaan, geen mens
Het heil aanschouwt. Wij bidden om genade,
En dat gebed leert ons genadig zijn

Voor onze naaste. Ik spreek u van dat alles

Opdat u de eis tot recht zoudt matigen.

Want houdt u vol, dan moet Venetië's hof

Een vonnis vellen tegen deze koopman. (I V, 1)

'Ik eis de wet, / De boete, de betaling van mijn schuldbrief', antwoordt Shylock. Bassanio herhaalt dat hij het dubbele en eventueel méér wil betalen ter voldoening van Antonio's schuld. Indien Shylock zijn aanbod niet wil aanvaarden en 'reedlijkheid voor boosheid zwichten moet', dan verzoekt Bassanio de rechter de wet voor één keer niet toe te passen. Streng antwoordt de rechter: 'Dat kan niet, in Venetië is geen macht / Die een bestaande wet veranderen kan'. Wanneer Shylock weigert met negenzuidend dukaten genoeg te nemen, antwoordt de rechter:

Neem dan een pond van 't vlees van deze koopman,

Het hof vergunt het en de wet stemt toe.

(...)

Geduld nog even, ik ben nog niet klaar.

De schuldbrief staat geen enkel druppel bloed u toe,

Hier staat alleen geschreven 'een pond vlees'.

Neem waar u recht op hebt, neem uw pond vlees,

Maar stort u één drop christenbloed bij 't snijden,

Dan vallen al uw goederen en uw land,

Overeenkomstig met Venetië's recht,

De staat Venetië toe.

(...)

Maak u dus klaar om 't vlees eruit te snijden,

Maar stort geen bloed, en neem niet meer of minder

Dan juist één pond, want neemt u meer of minder,

Al is 't verschil zo klein, dat het stuk vlees

Een weinig lichter slechts of zwaarder weegt,

Een honderdste van een onnoozle grein,

Ja, als de weegschaal even door zou slaan,

De breedte van één haartje slechts, dan sterft u

En al uw goederen worden aangeslagen. (I V, 1)

Als Shylock zich bewust wordt van de implicaties van de letter van de schuldbrief, is hij bereid alsnog akkoord te

gaan met slechts drieduizend dukaten. Bassanio wil ze hem direct geven, maar de rechter komt tussenbeide: ‘Hij heeft het vóór de rechtbank afgewezen, / Zijn recht alleen ontvangt hij, en de boete’.

Shylock heeft met een beroep op de wet een strikte naleving van de schuldbrief geëist, ter bevrediging van zijn wraakgevoelens – gevoelens die voortkomen uit de laster en vernederingen die hij in Venetië heeft ondergaan. Omdat hij zijn haat en wraakzucht echter niet de baas is geweest, wordt hij ook slachtoffer van zichzelf. Zijn wraakzucht belemmert hem de vraag onder ogen te zien waartoe recht en wet dienen. Hij geeft zelfs toe dat hij niet weet wat hij met een pond Antonio-vlees moet doen. Bovendien is de wet een noodzakelijke, maar niet een voldoende voorwaarde om de vrede in de samenleving te bevorderen. Daar is ook een godsdienstige en morele verdraagzaamheid voor nodig, die in de tijd van Antonio en Shylock nog nauwelijks bestaat en die zij niet kennen.

Dat gebrek aan verdraagzaamheid brengt het risico met zich mee dat recht en wet worden ondermijnd. Met zijn beroep op de wet ondermijnt Shylock het recht en wordt hij geconfronteerd met de grenzen van de wet: rechtvaardigheid, mildheid en billijkheid. In Portia’s aanwezigheid wordt geappelleerd aan die oud-Romeinse deugden – zij draagt de naam van ‘Cato’s dochter, Brutus’ Portia’.

Wanneer Shylock tenslotte bereid is van de hele schuldbrief af te zien, onderbreekt de rechter hem:

Blijf, Jood.

Het recht moet nog iets anders van u eisen.

Er staat geschreven in Venetië’s wetten:

Als ’t van een vreemdeling kan bewezen worden,

Dat hij met sluwe streken of geweld

Een burger van de stad naar ’t leven staat,

Valt de persoon wiens welzijn hij belaagde

De helft van al zijn goederen ten deel,

De andre helft de schatkist van de staat,

En ’t leven van beklaagde is in de hand

Van de eedle Doge, ook tegen alle stemmen.
Die uitspraak in van toepassing op u,
Want door uw handelwijze is klaar bewezen,
Dat u, met sluwe streken en geweld,
Het leven van uw schuldnar hebt bedreigd.
Aldus stelt u zich aan die straffen bloot
Die ik heb opgenoemd. Val op uw knieën
En smeeke de Doge, dat hij u zou sparen. (I V, 1)
Zonder dat Shylock het vraagt, schenkt de *doge* hem gena-
de. Antonio doet hetzelfde:

Als het uw hoogheid en de raad behaagt,
De helft der boete hem maar kwijt te schelden,
Dan is 't mij goed, maar onder één beding:
Dat hij mij de andre helft in bruikleen afstaat,
Om 't bij zijn dood aan de edelman te schenken
Die kortelings zijn dochter heeft geschaakt.
Twee andre dingen eis ik nog: dat hij
In ruil voor deze gunst een christen wordt,
En verder, dat hij nu, hier voor het hof,
Al wat hij bij zijn dood bezitten zal
Zijn zoon Lorenzo en zijn dochter schenkt. (I V, 1)

Shylock is verpletterd. Nog meer dan voorheen wordt hij ermee geconfronteerd dat hij in Venetië tot een religieuze minderheid behoort, die geen aanzien en geen eer geniet; hij wordt gedwongen tot assimilatie. Bovendien komt hij erachter dat joden als vreemdelingen worden beschouwd, die geen volledige burgerrechten hebben. Dit laatste wist hij niet. Hij had gedacht dat zijn burgerrecht en zijn beroep op de wet hem houvast zouden bieden, maar hij kende de wettelijke beperkingen voor vreemdelingen niet. Hij heeft geen andere keus dan met de beslissingen van de rechter en de doge akkoord te gaan – hij driuift af.

Schijn van recht

Portia brengt in Venetië, waar minachting en wraak de verhoudingen tussen burgers en een joodse minderheid beheersen, schijnbaar een herstel van de rechtsverhoudingen

tot stand. Zij zal recht verschaffen, maar het is niet meer dan schijn. Zij begint tijdens de rechtszitting, evenals Shylock, een beroep te doen op iets dat joden en christenen gemeenschappelijk kunnen hebben. Zij doet echter geen beroep op lichamelijke kenmerken, maar op genade die gezag tot gezag maakt, die gerechtigheid doordringt, die het rechtsbegrip tempert en die mensen samenbindt. Die religieuze start is aan Shylock niet besteed. Hij houdt vast aan de wet en zijn recht zonder genade. Maar ook Portia toont in haar veroordeling van Shylock niets van genade.

Portia moet rechtspreken over de uitvoering van een schuldbrief. Zijzelf was tegen haar wil gebonden aan het testament van haar vader. Zij moest dat testament met betrekking tot de keus van een echtgenoot letterlijk uitvoeren. In de rechtzaal staat zij tegenover een man wiens dochter is geschaakt en die zijn schuldbrief in de meest letterlijke zin uitgevoerd wil zien. Portia heeft echter niets geleerd. Ook zij handhaaft de letter van de wet: Shylock mag niet meer dan exact een pond vlees uitsnijden, zonder een druppel bloed. Beiden maken zich volgens Daniel Kornstein schuldig aan een letterlijke en hypertechnicistische interpretatie van de schuldbrief en de wet.⁹

Waarom gebruikt Portia niet direct haar latere argument, dat het een vreemdeling verboden is openlijk of heimelijk een Venetiaans burger naar het leven te staan? Waarom doet zij geen beroep op de algemeen geldende morele opvattingen in Venetië, dat de contractuele bepaling van een pond vlees onbehoorlijk is? Portia weet niets van mildheid en genade in haar vonnis, als zij bepaalt dat de helft van Shylocks goederen aan Antonio en de andere helft aan de staat Venetië toekomen en dat hij ter dood veroordeeld is, tenzij de *doge* hem gratie geeft. Zij weet niets van deugden als rechtvaardigheid, mildheid en billijkheid. Kornstein spreekt terecht over haar hypocrisie¹⁰ en Gold-

9 Zie Daniel J. Kornstein, *Kill All the Lawyers?*, pp. 68-70.

10 Daniel J. Kornstein, a.w., p. 76.

berg spreekt over haar ‘travestie van het recht’ die recht doet verkeren in onrecht.¹¹

Shylock krijgt inderdaad niets dan waar hij om gevraagd heeft: de wet en niets anders de wet – geen genade. Ja, de *doge* schenkt hem gratie – zijn lichaam is gered. Hij zou zich niet op de wet hebben beroepen, als hij de inhoud van het *Statuut voor Vreemdelingen* had gekend. Dat statuut bepaalde zelfs dat in geval van zelfverdediging een vreemdeling veroordeeld kon worden tot verbeurdverklaring van zijn goederen. Ook vanwege bedoelingen die gericht waren tegen het leven van burgers, konden vreemdelingen tot dezelfde straf worden veroordeeld. Die straffen golden niet voor Venetiaanse burgers. Van gelijke burgerrechten voor joden was in Venetië geen sprake, integendeel.¹²

Gedegeneerd christendom

Shakespeare heeft met *De koopman van Venetië* geen anti-joods stuk geschreven, zoals in de literatuur wel eens wordt gesuggereerd. Ook heeft hij zijn pijlen niet gericht op God, bijbel of godsdienst, maar wel op een gedegeneerd christendom. Hij laat Portia optreden als rechter in het door het christendom gedomineerde Venetië. Dat christendom blijkt ver verwijderd van de basis van christelijke waarden in het Oude en Nieuwe Testament. Verscheidene keren wordt in het Oude Testament gesteld, dat men in Israël een vreemdeling niet slecht mag behandelen, maar dat men hem als een Israëliet moet bejegenen. Voor die bejegening gelden twee regelmatig terugkerende en elkaar ondersteunende argumenten: 1) rechters (en anderen) moeten ook vreemdelingen naar maatstaven van recht en rechtvaardigheid beoordelen (Deuteronomium 1, 16-17) en 2) ‘omdat je zelf als vreemdeling in Egypte hebt gewoond’ (o.a. Exodus 22, 21; Leviticus 19, 33-34; Deuteronomium 10, 19).

11 Jonathan Goldberg, ‘Shakespearean Inscriptions’, p. 123.

12 Zie Daniel J. Kornstein, a.w., pp. 80-81.

Op grond van het eerste argument mag een vreemdeling niet worden gediscrimineerd, omdat discriminatie in strijd is met het recht en derhalve het fundament en het voortbestaan van de samenleving ondermijnt. Het tweede argument heeft betrekking op de herinnering aan een leven in een situatie van slavernij, onderdrukking en rechteloosheid. Bovendien verwijst die herinnering naar het bevrijdend handelen van God; Hij neemt het op voor de verdrukten en zijn bevrijdend handelen vraagt om navolging: recht doen aan de kwetsbaren in de samenleving, aan hen die met lege handen staan – de weduwe, de wees en de vreemdeling.

De vreemdeling is iemand die voor de burgers van Israël vreemd is en voor wie zij vreemden zijn. De vreemdeling zou voor hen een 'spiegel' zijn, waarin zij hun eigen vreemdheid kunnen zien. Anders gezegd, de vreemdeling heeft een functie die hen herinnert aan hun eigen vreemdheid; de ontmoeting met de vreemdeling moet nopen tot zelfkritiek. Die herinnering aan eigen vreemdheid kunnen wij beschouwen als een dynamiserende kracht ter doorbreking van vooroordelen en sociale barrières en ter vernieuwing van de relaties met vreemdelingen. Die herinnering vormt de basis voor een kosmopolitische ethiek.¹³

Ook waarden uit het Nieuwe Testament zijn in het geding. In de beginperiode van onze jaartelling groeide een kleine joodse secte van de eerste christenen uit tot een nieuwe geloofsgemeenschap (*ecclesia*). Aan de gemeenschap van burgers in de *polis* werd dus een geloofsgemeenschap toegevoegd, die bovendien boven steden en naties uitging. De apostel Paulus heeft onder andere door middel van zijn zendingsreizen veel bijgedragen aan de vorming van die bovennationale gemeenschap. Op zijn reizen kreeg hij contacten met joden die als vreemdelingen in andere landen woonden. Ook kwam hij in aanraking met kooplieden, zeelui en anderen die aan de zelfkant van de samenle-

13 Zie Julia Kristeva, *De vreemdeling in onszelf*, pp. 76-87.

ving leefden. Er ontstonden nieuwe, veelkleurige geloofsgemeenschappen waarin gastvrijheid en onderlinge solidariteit bestond en waarin die vreemdelingen, die in de stad slechts weinig rechten hadden, bescherming genoten. De *ecclesia* was een universele religieuze gemeenschap van vreemdelingen, die onafhankelijk was van nationale en politieke structuren. Zoals in de brief aan Efeze (2, 11-22) te lezen is:

Eens was u heidenen, ‘onbesnedenen’ zoals de Joden zeggen die lichamelijk besneden worden. Bedenk dat u toen los stond van Christus, uitgesloten was van de gemeenschap van Israël en geen deel had aan de verbonden die God met Israël gesloten had en aan de belofte die daarmee samenhangt. U leefde in een wereld zonder hoop en zonder God. Maar nu bent u één met Christus Jezus. (...) Hij is onze vrede, hij die Joden en niet-Joden tot één volk heeft gemaakt en de vijandschap, die als een muur tussen hen in stond, heeft afgebroken. (...) U bent dus niet langer vreemdelingen die geen rechten hebben, maar medeburgers van het volk van God, leden van zijn familie.

In het gedegenereerde christendom van Venetië dat Shakespeare voor ogen heeft, weet men niets van de betekenis van oud- en nieuwtestamentische waarden voor de omgang met de vreemdeling.

Onrecht op de plaats van het recht

Aan de rest (het vijfde bedrijf) van *De koopman van Venetië* besteed ik weinig aandacht, omdat daar de komedie over de tragedie heerst. Portia is terug in Belmont – mooie berg of berg van schoonheid. Belmont is een symbool van het renaissancistisch ideaal van schoonheid, dat geleidelijk een vormschoonheid werd die onechtheid, leugen en hypocrisie kon verhullen. Portia mag dan mooi zijn en in de liefde gelukkig, in haar optreden laat zij zich opnieuw kennen als hypocriet. Bassanio heeft zich zijn ring laten ontfutselen, die hij van Portia had gekregen. Zij vergeeft hem zijn

trouwbreek – niet uit mildheid of genade vergeeft zij, maar als een komische afsluiting van de tragedie. Haar naam verwijst naar ‘Cato’s dochter, Brutus’ Portia’. Die naam lijkt symbool te staan voor het handhaven van wet en recht en voor de interpretatie ervan volgens oud-Romeinse deugden als moed, rechtvaardigheid, mildheid en billijkheid. Zij weet die oud-Romeinse deugden echter niet te hanteren. Ook haar briljante toespraak over recht en genade kan zij geen uitwerking geven. Haar ontbreekt elke innerlijke kracht die woorden in praktijk te brengen. Ook christelijke waarden weet zij niet te hanteren. Voor de jood en vreemdeling Shylock bestaat – ondanks zijn benedemenselijke eis – mildheid noch genade. Portia spreekt helemaal geen recht, maar vermomt het op een manier die Shakespeare elders als volgt onder woorden brengt: ‘Vermomming, ’k zie dat je verderf betekent / Waarmee de list’ge duivel zich vermaakt’.¹⁴ Portia doet niet meer dan het bevestigen van maatschappelijke conventies en vooroordelen.

Shylock wordt het slachtoffer van het Venetiaanse *Staat voor Vreemdelingen*. Bovendien wordt hij het slachtoffer van vooroordelen en dwang die in het gedegenereerde christendom van Venetië bestaan. Met de rug tegen de muur wordt hem zelfs geen vrijheid van geweten en godsdienst gegund: Antonio dwingt hem zich tot het christendom te bekeren. Het proces sterkt Antonio in zijn minachting van joden en het sanctioneert zijn godsdienstige bekeeringsdrang. Er geschiedt onrecht op de plaats van het recht! In dat Venetië verliest de jood alles.

¹⁴ Zie hoofdstuk v I, noot 8.

Nawoord

Zeven tragedies heb ik besproken – tragedies waarin mensen hun eigen noodlot tegenkomen, soms gedwongen door omstandigheden die zichzelf oproepen en die zij niet aankunnen, soms door omstandigheden waar zij ontvankelijk voor zijn en die hen te machtig worden, soms door zich vrijwillig te geven in de dwang van de consequenties van hun handelingen.

Ik heb naar Shakespeare geluisterd en vervolgens op zijn werk gereflecteerd. Die reflectie doet geen afbreuk aan mijn bewondering voor zijn werk. Die bewondering – verwondering ook – heeft niet alleen betrekking op zijn woordkunst en de zeggingskracht van zijn taalgebruik, maar ook en vooral op de ethische relatie die Shakespeare heeft met de personen die hij laat spreken. Die ethische relatie wil zeggen dat hij liefde kent voor die personen en dat hij hen zo volledig mogelijk naar voren laat komen. Of het nu gaat om een nobel mens of een bedrieger, een moedige held of een wankelmoedige twijfelaar, Shakespeare laat hen uitspreken en tot hun recht komen. Niet alleen machtigen als vorsten en legeraanvoerders, maar ook gewone burgers als een soldaat, een reder en een geldhandelaar, hij tekent hen ten voeten uit. Steeds gaat het om mensen met hoge waarden, grote hartstochten, verheven gedachten, lage streken of demonische plannen. Wat zij ook doen of uithalen, ze zijn in bepaalde opzichten groot. En dat moeten zij zijn, anders wordt een tragedie zielig.¹ Shakespeare's tragedies zijn groot en daarin toont hij zich de ware geschiedschrijver die doden tot leven weet te bren-

1 Zie Herman J. Heering, *Traagiek*, p. 91

gen en de geëngageerde filosoof die waarheid in denken en handelen op het spoor wil komen.

Tot slot past mij een woord van dank. In de eerste plaats bedank ik drs. Gert J. Peelen, algemeen coördinator van *VU-podium*, voor zijn waardevolle suggesties voor de opbouw van de hoofdstukken. Prof. dr. A.P. Bos en dr. M. Buning van de Vrije Universiteit, alsmede prof. dr. P.J.M. van Tongeren en prof. dr. J. De Visscher van de Katholieke Universiteit Nijmegen, dank ik voor hun kritisch commentaar bij het manuscript. De heer Thom Pelckmans dank ik voor zijn toestemming uit Shakespeare's *Verzameld werk* uitgebreid te mogen citeren.

Literatuur

- William Shakespeare, *Verzameld werk*, vertaald en ingeleid door Willy Courteaux. Kapellen: Pelckmans/Kampen: Kok Agora, 1987.
- William Shakespeare, *Sonnetten*, in: *De complete werken van William Shakespeare*, deel 111, vertaald door L.A.J. Burgersdijk, bewerkt door F. de Backer en G.A. Dudok. Leiden: Sijthoff, 1945.
- Arthur W.H. Adkins, *Merit and Responsibility. A Study in Greek Values*. Oxford: Clarendon Press, 1960.
- Arthur W.H. Adkins, *Moral Values and Political Behaviour in Ancient Greece. From Homer to the End of the Fifth Century*. London: Chatto and Windus, 1972.
- John Alvis, 'The Coherence of Shakespeare's Roman Plays'. In: *Modern Language Quarterly*, Vol 40, 2 (1979), pp. 115-134.
- Aristoteles, *Ethica Nicomachea*. Ned. vert. Amsterdam: Kallias, 1997.
- Aristoteles, *Politica*, Engl. transl. *Politics*. Cambridge, Mass./London: Harvard University Press, 1990.
- Delia Bacon, *The Philosophy of the Plays of Shakespeare Unfolded*. London: Groombridge 1847. Reprint New York: AMS Press, 1970.
- Reinout Bakker, *Lot en daad, geluk en rede in het Griekse denken*. Utrecht: Bijleveld, 1957.
- Thomas Baumeister, 'Fragmentarische gedachten over tragiek en tragedie in de moderne literatuur'. In: *Wijsgerig Perspectief op maatschappij en wetenschap*, 23, 1 (1982/'83), pp. 14-19.
- Christian Beck, *Geschiedenis van Venetië*. 's Hertogenbosch: Voltaire (reeks *Facta*), 2001.
- Rein F. Beerling, *Kratos. Studies over macht*. Antwerpen/Amsterdam: Standaard-Boekhandel, 1956.
- Lukas de Blois en Robartus J. van der Spek, *Kennismaking met de oude wereld*. Muiderberg: Coutinho, 1983.
- Allan Bloom with Harry V. Jaffa, *Shakespeare's Politics*. Chicago/London: The University of Chicago Press, 1981.

- Harold Bloom, *Shakespeare. The Invention of the Human*. New York: Riverhead Books, 1998.
- Theo de Boer, 'Ricoeur en het hermeneutisch tijdperk van de rede', in H.E.S. Woldring, red., *Moderne Franse filosofen*. Kampen: Kok Agora/Kappellen: Pelckmans, 1993, pp. 27-45.
- Reuben A. Brower, *Hero and Saint. Shakespeare and the Graeco-Roman Heroic Tradition*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1971.
- Jacob Burckhardt, *Staat, religie en cultuur in wereldhistorisch perspectief* (Capita selecta uit de *Weltgeschichtliche Betrachtungen*, 1905). Kampen: Kok Agora, 1995.
- Paul A. Cantor, *Shakespeare's Rome. Republic and Empire*. Ithaca/London: Cornell University Press, 1976.
- Stanley Cavell, "'Who does the wolf love?': *Coriolanus* and the Interpretation of Politics'. In: Patricia Parker and Geoffrey Hartman, eds., *Shakespeare and the Question of Theory*. New York/London: Methuen, 1985, pp. 245-272.
- Cicero, *De Re Publica*. Cambridge, Mass./London: Harvard University Press, 1928 (reprint 1994).
- Cicero, *De natura deorum*, Ned. vert.: *De goden*, ingeleid door J. den Boeft. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 1993.
- Cicero, *De fato*, Ned. vert.: *Lotsbeschikking*, ingeleid door T.H. Janssen. Meppel/Amsterdam, 1992.
- Lars Engle, *Shakespearean Pragmatism. Market of his Time*. Chicago/London: The University of Chicago Press, 1993.
- Epicurus, *Brief over het geluk*, vertaald door K. Algra. Groningen: Historische Uitgeverij, 1995.
- Elizabeth Freund, "'Ariachne's broken woof": The Rhetoric of Citation in *Troilus and Cressida*'. In: Patricia Parker and Geoffrey Hartman, eds., *Shakespeare and the Quest of Theory*. New York/London: Methuen, 1985, pp. 19-36.
- Lloyd P. Gerson, *God and Greek Philosophy. Studies in the Early History of Natural Theology*. London/New York: Routledge, 1990.
- René Girard, *Shakespeare. Het schouwspel van de afgunst*. Tielt: Lannoo, 1995.
- René Girard, 'The Politics of Desire in *Troilus and Cressida*'. In: Patricia Parker and Geoffrey Hartman, eds., *Shakespeare and*

- the Question of Theory*. New York/London: Methuen, 1985, pp. 188-209.
- Darryl J. Gless, 'Julius Caesar, Allan Bloom, and The Value of Pedagogical Pluralism'. In: Ivo Kamps, ed., *Shakespeare Left and Right*. New York/London: Routledge, 1991, pp. 185-203.
- Jonathan Goldberg, 'Shakespearean Inscriptions: Voicing of Power'. In: Patricia Parker and Geoffrey Hartman, eds., *Shakespeare and the Quest of Theory*. New York/London: Methuen, 1985, pp. 116-137.
- Herman J. Heering, *Tragiek. Van Aeschylus tot Sartre*. 's Gravenhage: Boucher, 1961.
- Andries Hoogerwerf, *Politiek als evenwichtskunst. Dilemma's rond overheid en markt*. Alphen aan den Rijn: Samsom/Tjeenk Willink, 1995.
- Heather James, *Shakespeare's Troy. Drama, Politics, and the Translation of Empire*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 1997.
- Paulus E.L. Janssen, *Geweld als oorsprong van de samenleving. Over de cultuurtheorie van René Girard*. Helmond: Wibro, 1991.
- Charles H. Kahn, *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*. New York/London: Columbia University Press, 1964².
- Coppélia Kahn, *Roman Shakespeare. Warriors, Wounds, and Women*. London/New York: Routledge, 1997.
- Søren Kierkegaard, *Der Begriiff Angst (1844)*. *Gesammelte Werke*, Hrsgs. E. Hirsch und H. Gerdes. Düsseldorf/Köln: Eugen Diederichs Verlag, 1965.
- Victor Kiernan, *Shakespeare. Poet and Citizen*. London/New York: Verso, 1993.
- Daniel J. Kornstein, *Kill All the Lawyers? Shakespeare's Legal Appeal*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994.
- Jan Kott, *Shakespeare our Contemporary*. New York/London: Norton, 1974.
- Julia Kristeva, *De vreemdeling in onszelf*. Amsterdam: Contact, 1991.
- Nicholas de Lange, *Atlas van de joodse wereld*. Amsterdam: Agon, 1990.
- Alexander Leggatt, *Shakespeare's Political Drama. The History Plays and the Roman Plays*. London/New York: Routledge, 1988.

- David Lowenthal, 'Shakespeare's Caesar's Plan'. In: *Interpretation. A Journal of Political Philosophy*, Vol. 10, 2-3 (1982), pp. 223-250.
- Niccolò Machiavelli, *Discorsi. Gedachten over staat en politiek* (1531). Amsterdam: Ambo/Antwerpen: Kritak, 1997.
- Niccolò Machiavelli, *Il Principe* (1532). Ned. vert. *De heerser*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1976.
- Alasdair MacIntyre, *Geschiedenis van de ethiek*. Boom: Meppel, 1974.
- Alasdair MacIntyre, 'Epistemological Crises, Dramatic Narrative and the Philosophy of Science.' In: S.G. Clarke and E. Simpson, eds., *Anti-Theory in Ethics and Moral Conservatism*. Albany: State University of New York, 1989.
- Maynard Mack, *Everybody's Shakespeare. Reflections Chiefly on the Tragedies*. Lincoln/London: University of Nebraska Press, 1994.
- Charles and Michelle Martindale, *Shakespeare and the Uses of Antiquity. An Introductory Essay*. London/New York: Routledge, 1990.
- Thomas McAlindon, *Shakespeare's Tragic Cosmos*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 1991.
- Theodor Meron, 'Crimes and Accountability in Shakespeare'. In: *The American Journal of International Law*, Vol. 92, 1 (1998), pp. 1-40.
- Friedrich Nietzsche, *Die fröhliche Wissenschaft* (1882). Ned. vert. *De vrolijke wetenschap*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1976.
- Ovidius, *Metamorfosen*, vertaald door M. d'Hane-Scheltema. Amsterdam: Athenaeum-Polak en Van Gennep, 1998.
- Jean Paris, 'Wie was nu eigenlijk Shakespeare?' In: Jacques Chastenot e.a., *Shakespeare*. Hasselt: Heideland, 1967, pp. 23-42.
- Paul Ricoeur, *Soi-même comme un autre*. Paris: Editions du Seuil, 1990.
- John M. Rist, *Stoic Philosophy*. London/New York: Cambridge University Press, 1969.
- Ina Schabert, Hrsg., *Shakespeare-Handbuch. Die Zeit, der Mensch, das Werk, die Nachwelt*. Stuttgart: Alfred Kröner, 1992.

- Max Scheler, 'Zum Phänomen des Tragischen'. In: *Vom Umsturz der Werte. Abhandlungen und Aufsätze* (1915). Bern: Francke, 1955, pp. 151-169.
- Samuel Schoenbaum, *William Shakespeare. A Compact Documentary Life*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1987 (revised edition).
- Roger Scruton, 'Filosofie, literatuur en waarheid' in: *Wijsgerig perspectief op maatschappij en wetenschap*, 19, 3 (1978/'79), pp. 46-50.
- Sextus Empiricus, *Grondslagen van het scepticisme*, vertaald door R. Ferwerda. Baarn: Ambo/Antwerpen: Kritak, 1996.
- Charles Taylor, *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 1989.
- Elizabeth Telfer, *Happiness*. London, etc.: The Macmillan Press, 1980.
- Valerie Traub, *Desire and Anxiety. Circulations of Sexuality in Shakespearean Drama*. New York/London: Routledge, 1992.
- Alfons Van Impe, *Shakespeare: ook nog filosoof? Een inleiding in zijn denken*. Leuven/Apeldoorn: Garant, 1999.
- Max Weber, *Politik als Beruf* (1919). Ned. vert. *Politiek als beroep*. Baarn: Agora/Kapellen: Pelckmans, 1999.
- Marilyn L. Williamson, 'Violence and Gender Ideology in *Coriolanus* and *Macbeth*'. In: Ivo Kamps, ed., *Shakespeare Left and Right*. New York/London: Routledge, 1991, pp. 147-166.
- Henk E.S. Woldring, *Vriendschap door de eeuwen heen. Wijsgerige beschouwingen over vriendschap als gave en opgave*. Baarn: Ambo, 1994.
- Nicholas P. Wolterstorff, *Art in Action. Toward a Christian Aesthetics*. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 1980.

Eerder verschenen in de reeks

ANNALEN VAN HET THIJMGENOOTSCHAP

Jaargang 86 (1998), aflevering 1

Paul van Tongeren (red.), *'Omdat wij van ons zelf geen huis zijn'*

aflevering 2

R.A. te Velde (red.), *Over liefde en liefde*

aflevering 3

Henri Geerts (red.), *Maakbaarheid, macht en matigheid*

aflevering 4 (Thijmessay 1998)

Désanne van Brederode, *Stiller leven*

Jaargang 87 (1999), aflevering 1

Kees Klop (red.), *Verbeelding van de macht*

aflevering 2

W.L.H. Smelt en V.G.H.J. Kirkels (red.), *Grenzen aan het medisch handelen*

aflevering 3 (Thijmessay 1999)

Herman De Dijn, *De herontdekking van de ziel*

aflevering 4

Martien Pijnenburg en Vincent Kirkels (red.), *Dementie, schaduw als schrikbeeld*

Jaargang 88 (2000), aflevering 1

Marcel J. Becker (red.), *Massamedia tussen informatie en emotie*

aflevering 2

Ruud Welten (red.), *God en het Denken*

aflevering 3

Vincent Kirkels (red.), *Chronische zorg, zingeving en zinbeleving*

aflevering 4 (Thijmessay 2000)

Ellen van Wolde, *Een topografie van de geest*

Jaargang 89 (2001), aflevering 1

Palmyre M.F. Oomen e.a. (red.), *Hersenen – Bewustzijn – Zicht op onszelf*

aflevering 2

Theo Zweerman, *Wondbaar en vrijmoedig*

aflevering 3

Charles van der Mast, Wim van de Donk, Joan Hemels, Jan Jans (red.), *Mens – Machine – Mens*

aflevering 4 (Thijmessay 2001)

Thijs Wöltgens, *De overwinning van de erfzonde en de ziel van Europa*

HET THIJMGENOOTSCHAP – vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing – stelt zich ten doel wetenschappelijke reflectie te bevorderen vanuit een christelijk perspectief op ontwikkelingen in cultuur en samenleving.

Door lidmaatschap van het Thijmgenootschap

- * ontvangt u gratis de ‘Annalen van het Thijmgenootschap’ direct bij verschijnen (vier afleveringen per jaar).
- * ontvangt u mededelingen over de activiteiten.
- * ontvangt u uitnodigingen voor de congressen.

De vereniging kent een medische en een juridische afdeling met eigen activiteiten.

Een lidmaatschap kost € 25,- per jaar, voor echtpaarleden € 27,50.

U kunt zich als lid opgeven bij:

Algemeen Secretariaat Thijmgenootschap

Huygensweg 14

6522 HL Nijmegen – (024) 323 21 22

e-mail: g.beekelaar@let.kun.nl

Website: www.kun.nl/thijmgenootschap

Naam: Hr/Mw .....

Adres: .....

Postcode en woonplaats: .....

Eventueel afdeling (voor jur. of med.): .....

Datum: .....

Handtekening: .....